

Deugden, identiteit en religie: Het belang van deugden voor zelf en anderen volgens Nederlandse moslims

---

Juni 2016

Rijksuniversiteit Groningen

Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen

Master: Religion, Conflict & Globalisation

Eerste beoordelaar: dr. M.W. Buitelaar

Tweede beoordelaar: prof. dr. J.P.L.M. van Oudenhoven

Bart van Nunen – s1801015

Aantal woorden: 37265 (29085)

Abstract

Uit eerder onderzoek blijkt dat er veel overeenkomsten bestaan wat betreft welke deugden belangrijk worden gevonden tussen personen van verschillende geloofsovertuigingen in Nederland. Maar wordt dit ook zo ervaren? In deze scriptie kijk ik op basis van een kwalitatief onderzoek naar wat deugden betekenen voor negen Nederlandse moslims en wat zij denken wat andere Nederlanders belangrijke deugden vinden. Hieruit blijkt dat de meeste respondenten naar hun religie verwijzen wanneer ze vertellen over welke deugden zij belangrijk vinden. Tevens valt op dat de respondenten het gevoel hebben dat Nederlanders die de islam niet aanhangen andere deugden belangrijk vinden dan zichzelf. Verder onderzoek zal zich kunnen richten op de vraag of Nederlanders die niet de islam aanhangen het gevoel hebben dat Nederlandse moslims andere deugden belangrijk vinden dan zichzelf en wat voor effect het kan hebben om aan te tonen dat 'anderen' grotendeels dezelfde deugden belangrijk vinden.

Previous research has indicated that there are many similarities in which virtues are considered to be important by persons with differing religious views. But is this also perceived as such? In this thesis, I will examine what virtues mean for nine Muslim Dutch persons and what they think that other find important virtues based on a qualitative research approach. From this, it can be concluded that most respondents refer to their religion when they talk about which virtues they deem important. It is also noteworthy that interviewees feel that non-Muslim Dutch persons find other virtues important than what they find most important themselves. Further research could focus on the question whether non-Muslim Dutch persons feel that Muslim Dutch persons deem other virtues important than they deem important themselves and how much of an effect it can have to show that 'others' mostly find the same virtues important.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Introductie	4
Hoofdstuk 2: Deugden en identiteit.....	8
2.1 Een definitie van deugd	8
2.2 Deugd en identiteit	13
2.3 Biculturele situatie en identiteitsvorming	21
2.4 Samenvatting	29
Hoofdstuk 3: Analyse deugdenopdracht.....	31
3.1 Methode.....	31
3.2 Analyse deugdenopdracht	35
3.3 Conclusie: analyse deugdenopdracht	43
Hoofdstuk 4: Deugden en identificatiepatronen	46
4.1 Analyse	46
4.2 Deelidentiteiten en deugden: religie	50
4.3 Deelidentiteiten en deugden: nationaliteit en interculturaliteit.....	57
4.4 Deelidentiteiten en deugden: werk, school en familie.....	66
4.5 Conclusie: deugden en identificatiepatronen	68
Hoofdstuk 5: Drie portretten	70
5.1 Methode.....	70
5.2 Nur.....	72
5.3 Maher.....	78
5.4 Hasan.....	83
5.5 Conclusie: drie portretten.....	88
Hoofdstuk 6: Conclusie en discussie	90
6.1 Conclusie	92
6.2 Discussie.....	93
Bibliografie	96
Bijlage: Interviewdesign	100

Hoofdstuk 1: Introductie

In Marokko zijn er geen verzorgingstehuizen. Tenminste, Soufien heeft er nog nooit één gezien. Zijn grootouders wonen soms in zijn ouderlijk huis in Noord-Nederland, dan weer een tijdje bij ooms en tantes elders in Nederland en dan weer een jaar zelfstandig in Marokko. Ook Soufiens ouders zullen niet naar het verzorgingstehuis moeten. Soufien staat volgens hem zelf in het krijt bij zijn ouders: zij hebben hem eten en onderdak gegeven, hem opgevoed en betalen de grote hoeveelheid stroom die hij dagelijks voor van alles en nog wat gebruikt. Iets terugdoen is een vorm van respect naar zijn ouders; het is tevens iets wat Soufien terugziet bij lezingen in de moskee tijdens de ramadan.

‘Respect’ is een deugd die niemand vreemd zal zijn. Dit blijkt ook uit onderzoek van Van Oudenhoven en collega’s in het boek *Nederland Deugt* (Van Oudenhoven, Blank, Leemhuis, Pomp & Sluis, 2008). Uit deze studie valt op te maken dat ondanks verschillen in religie en levensovertuiging er veel overeenkomsten zijn betreffende wat als de belangrijkste deugden worden gezien. De overeenkomsten zijn niet beperkt tot deze studie; uit andere publicaties komt eveneens naar voren dat belangrijke deugden intercultureel zijn en in verschillende religieuze en filosofische stromingen voorkomen (Dahlsgaard, Peterson & Seligman, 2005; Van Oudenhoven, Jedan, Sluis & de Looijer, 2010; Sluis, 2014).

In de lijn van het onderzoek van Van Oudenhoven en collega’s (2008) wil ik het mogelijke nut van deugden onderzoeken. Anders dan in voorgaande studies is het doel in deze scriptie om te kijken naar wat voor een betekenis deugden hebben op het persoonlijke niveau. Door te kijken naar *hoe* een persoon naar deugden van zichzelf en anderen kijkt, komt men te weten hoe significant deugden in het leven van een persoon zijn en hoe zij volgens hen hierin overeenkomen of afwijken van anderen. Weten of deugden een belangrijke, persoonlijke plaats innemen in het leven van mensen, is een voorwaarde voor het inzetten van deugden als intercultureel gereedschap.

Naast het onderzoeken van het belang van deugden in het leven van de verschillende respondenten, zal ik kijken op welke dimensies van het leven van de respondenten deugden betrekking hebben. Zijn deugden volgens hen vooral belangrijk op het werk, de familie; zijn deugden in hun ogen iets religieus? Eveneens zal er door respondenten gesproken worden over de deugden van anderen: hebben zij het gevoel dat ‘Nederlanders in het algemeen’ dezelfde deugden belangrijk vinden als zij? Onderzoek naar de rol van deugden in het leven

van de respondenten en hoe zij deugden van anderen zien kan inzicht geven in de innerlijke werking van deugden, wat op zijn beurt voor de interculturele dialoog van nut zou kunnen zijn.

De interculturele dialoog in Nederland betreft veel uiteenlopende culturen en levensovertuigingen. In deze scriptie beperk ik me tot het islamitische deel van de Nederlandse bevolking, om verschillende redenen. De islam is de derde religie qua grootte in Nederland, waaronder een groot aantal culturen zich verwant voelt. Het is daarmee een relevante religie in de interculturele dialoog. Daarnaast staat de islam in Nederland steeds vaker ter discussie (zie bijvoorbeeld: Sunier, 2007; Forum, 2008; Veldhuis & Bakker, 2009; Koopmans, 2013).

Een bijkomstigheid van het bestuderen van de islam is het feit dat de islam een religie is die in Nederland voornamelijk wordt beoefend door personen die zelf, wiens ouders of wiens grootouders uit het buitenland afkomstig zijn. Anders dan het jodendom of het christendom, is de islam onder de grote religies in Nederland voornamelijk gekoppeld aan migratie die de afgelopen eeuw heeft plaatsgevonden.

Van de geschatte 850.000 moslims in Nederland zijn ongeveer 397.000 van Turkse afkomst en 381.000 van Marokkaanse afkomst (CBS, 2015). Naar geschat zijn er 40.000 moslims met wortels in Suriname. Er zijn ook 'autochtone' moslims in Nederland. Deze groep bekeerde moslims maakt slechts een klein deel uit van de moslimgemeenschap in Nederland. Het aantal 'uit Nederland afkomstige, bekeerde moslims' wordt grofweg geschat op 6.000 of 12.000 (respectievelijk: Forum, 2008; CBS, 2007). Door het CBS wordt geschat dat in 2014 4,9% van de Nederlandse bevolking zichzelf als volgeling van de islam ziet (CBS, 2015). Dit komt neer op ongeveer 850.000 Nederlanders. Dit zou betekenen dat het deel 'autochtone moslims' tussen de één en twee procent van de totale moslimpopulatie uitmaakt.

In deze scriptie zal ik mij vooral richten op Nederlandse moslims van Turkse en van Marokkaanse afkomst. Hier zijn verschillende redenen voor. Ten eerste maken Turkse en Marokkaanse Nederlanders een significant deel uit van de Nederlandse bevolking (respectievelijk circa 2,3% en 2,2%; CBS, 2015) en daarmee van de groep Nederlandse moslims. Daarnaast zijn Nederlandse moslims van Turkse of Marokkaanse achtergrond voor ongeveer voor de helft van de zogenaamde 'tweede generatie', oftewel personen die in Nederland zijn geboren (CBS, 2007). Het komt er dus op neer dat Turkse en Marokkaanse

Nederlanders een significant deel uitmaken van de islamitische gemeenschap in Nederland. In de Nederlandse samenleving worden de islam en de Marokkaans-Nederlandse en Turks-Nederlandse gemeenschap dermate als overlappend gezien, dat een discussie over de islam in Nederland een discussie over Marokkaanse of Turkse Nederlanders kan worden, en vice versa (zie, bijvoorbeeld: MO, 2014). Kortom, Marokkaans- en Turks-Nederlandse moslims zijn representatief voor 'de islam' in Nederland.

In lijn met Van Oudenhoven en collega's (2008) en Sluis (2014), zal ik in deze scriptie de mogelijkheid onderzoeken om deugden in de interculturele dialoog te gebruiken. Anders dan wat er voornamelijk in voorgenoemde literatuur gedaan is, zal ik me richten op een kwalitatieve onderzoeksmethode om zodoende de betekenis van deugden in de levens van negen Nederlandse moslims te onderzoeken. Hier zal ik vooral kijken in hoeverre deugden van belang voor de verschillende respondenten zijn en hoe zij de verschillende deugden zien. Daarnaast zal ik onderzoeken in hoeverre zij het gevoel hebben dat deugden intercultureel zijn, onder andere of Nederlandse moslims het gevoel hebben dat wat zij belangrijke deugden vinden ook door anderen belangrijk worden gevonden.

In het volgende hoofdstuk zal er worden gekeken naar het concept 'deugd', wat dit precies is en hoe dit gedefinieerd kan worden. Tevens zullen er verschillende theorieën aan bod komen die het kader bieden voor het opzetten en het analyseren van het kwalitatieve onderzoek dat aan de basis staat van deze scriptie.

In Hoofdstuk 3 zal daarnaast worden gekeken naar de deugden die respondenten het belangrijkst vonden en hoe dit in verhouding staat met eerder onderzoek. In dit hoofdstuk zal tevens aan bod komen wat respondenten denken dat andere personen belangrijke deugden vinden en zal worden onderzocht in hoeverre de deugden van de respondenten verschillen van de deugden die zij anderen aanrekenen. Dit heeft als doel een indicatie te geven in hoeverre de respondenten het gevoel hebben dat zij verschillen van andere Nederlanders.

Vervolgens zal in Hoofdstuk 4 worden onderzocht aan welke dimensies van hun leven respondenten deugden relateren. Dit zal op basis van een codering van de interviewtranscripten gebeuren en zal een licht werpen op het belang van deugden voor respondenten in het dagelijks leven. Eveneens zal het beeld van de respondenten van deugden kunnen verduidelijken, wat van belang zou kunnen zijn in het toepassen van deugden in de interculturele dialoog.

In Hoofdstuk 5 zullen er drie interviews op een gedetailleerder niveau worden besproken. Hier zal er dieper worden ingegaan op het woordgebruik van de respondenten, waar bijvoorbeeld assumpties en inherente vanzelfsprekendheden uit kunnen blijken. Hiermee hoop ik een beeld te kunnen schetsen van zowel het belang van deugden als de precieze invulling van deugden in de identiteit van de respondenten.

Hoofdstuk 2: Deugden en identiteit

In deze scriptie zal er dieper worden ingegaan op de rol en het belang die deugden hebben in het dagelijks leven van Nederlandse moslims. Wat deugden precies inhouden en hoe deze kunnen worden onderzocht, zal in dit hoofdstuk aan bod komen. In het eerste deel van dit hoofdstuk zal het begrip 'deugd' nader worden verklaard en zal er een bruikbare definitie worden opgesteld. Om het mogelijke belang van deugden te kunnen onderzoeken, zal er tevens worden gekeken naar de rol die deugden in de identiteit van een persoon zouden kunnen spelen. Er zullen daarvoor twee verschillende theorieën met betrekking tot het construct identiteit worden verkend. Hieruit zal ik verschillende hypothesen opstellen die de basis zullen vormen voor het onderzoek van de scriptie. Uiteindelijk zal er worden gekeken naar de mogelijke invloed van acculturatie op dit onderzoek naar identiteit: zou dit invloed kunnen hebben op mogelijke bevindingen?

2.1 Een definitie van deugd

Het woord 'deugd' brengt een oude klank met zich mee. In de wetenschappelijke wereld zijn deugden daarentegen nog steeds van belang; in de filosofie en geschiedenis is de afgelopen decennia over deugdenethiek gepubliceerd (zie bijvoorbeeld Ahern, 2012; Napier, 2008 of Bejczy & Nederman, 2007). Daarnaast zouden deugden ook 'hip' zijn; dit statement wordt gemaakt door het internationale deugdenproject (het 'Virtues Project International Organisation' ofwel VPIO). Dit project, dat vanuit Canada zijn intrede in Nederland heeft gemaakt, zou volgens de stichting zelf door de VN zijn uitgeroepen tot het beste cross-culturele opvoedprogramma (VPIO, 2014).

Voordat de respondenten aan bod zullen komen, zal ik eerst een definitie opstellen van de term 'deugd' aangezien dit in het theoretische gedeelte gebruikt zal worden. In het volgende deel zal ik daarom beknopt het ontstaan en gebruik van het begrip worden beschreven en wordt het begrip 'deugd' afgebakend, om vervolgens tot een in deze scriptie bruikbare term te komen. Daarna zal ik nog een paar woorden wijden aan wat de discrepantie tussen een academische betekenis van het woord en de mogelijk verschillende perspectieven van de respondenten zou kunnen betekenen¹.

---

¹ M.a.w.: de discrepantie tussen een *etic* en een *emic* perspectief.

2.1.1 Deugden door de eeuwen heen

Het concept 'deugd' heeft in de loop der tijd veel verschillende interpretaties gekend. In de filosofie worden deugden, voor zover bekend, voor het eerst genoemd in werken van Plato en Aristoteles. In de *Ethica Nicomachea* van Aristoteles worden deugden onderverdeeld in intellectuele en morele deugden. Morele deugden worden aangeleerd door gewoonte. Hierbij wordt benadrukt dat deugden aan te leren zijn en niet vanzelf, 'natuurlijk' aanwezig zijn bij een persoon. Een voorbeeld is de deugd 'beleefdheid', volgens Aristoteles een goede balans tussen verlegenheid en schaamteloosheid. Een mens zou beleefd worden door de situaties waarin men zich beleefd gedraagt; zo wordt ook iemand onbeleefd wanneer deze persoon zich onbeleefd gedraagt (Aristoteles, 1934; p. 1103-1104). Met andere woorden: volgens Aristoteles baart oefening kunst, in ieder geval wat betreft het aanleren van deugden.

In tegenstelling tot de deugdenleer van Aristoteles, bestonden er volgens Plato vier deugden: verstandigheid, rechtvaardigheid, moed en gematigdheid. Ondanks dat er in de Bijbel ook andere deugden worden aangehaald², werden de vier deugden van Plato een belangrijk deel van de middeleeuwse christelijke deugdenleer. Deze 'kardinale deugden' worden op de dag van vandaag nog altijd als een belangrijk deel van het christelijke gedachtegoed bestempeld. Pas rond de twaalfde eeuw, interessant genoeg tijdens de begindagen van de Renaissance ofwel de herontdekking van de oud-Griekse en Latijnse geschriften, worden ook alternatieve deugdenstromingen aangehangen (Bejczy, 2011).

Als een brug van de middeleeuwse beschouwing naar de hedendaagse academische kijk op deugden past het in 2005 gepubliceerde artikel door Dahlsgaard, Peterson en Seligman. In dit artikel worden verschillende filosofische, religieuze en spirituele tradities³ met elkaar vergeleken wat betreft de belangrijkste deugden werden gevonden. De onderzoekers vinden veel overeenkomsten tussen de deugden uit verschillende tradities en kunnen de resultaten in zes 'basisdeugden' samenvatten: moed, rechtvaardigheid, menselijkheid, matigheid, wijsheid en 'bovenzinnelijkheid' (Engels: transcendence). De deugden zijn omgezet in een handleiding in de stroming van positieve psychologie, waarbij

---

² Bijvoorbeeld de acht zaligheden die naar voren komen bij de Bergrede van Jezus; zie Bejczy, 2011.

³ Te weten: confucianisme, taoïsme, boeddhisme, hindoeïsme, Atheense filosofie, jodendom, christendom en islam.

de nadruk wordt gelegd op het ontdekken van sterke kwaliteiten van een persoon in plaats van het diagnosticeren van tekortkomingen (Dahlsgaard, Peterson & Seligman, 2004).

Hoewel de zes basisdeugden uit het onderzoek van Dahlsgaard en collega's in enige mate intercultureel blijken te zijn, blijft de vraag in hoeverre deze deugden van toepassing zijn in de Nederlandse, relatief seculiere maatschappij. In een onderzoek door De Raad & Van Oudenhoven (2011) wordt de Nederlandse taal bestudeerd om tot een algemene Nederlandse deugdenleer te komen. Van de 153 woorden in de Nederlandse taal die een deugd zouden beschrijven, zouden deze door een verdere analyse in zes 'hoofddeugden' onderverdeeld kunnen worden: vriendelijkheid, onzelfzuchtigheid, verstandigheid, respect, doelgerichtheid en gedrevenheid. Vergeleken met het onderzoek van Dahlsgaard en Seligman, komen de Nederlandse deugden deels overeen: alleen de deugd bovenzinnelijkheid kon, volgens De Raad en Van Oudenhoven, aan geen enkele Nederlandse hoofddeugd worden gerelateerd.

2.1.2 Wanneer spreekt men van een deugd? Afbakening concept

Hoeveel deugden zijn er? Volgens de christelijk-theologische traditie zijn er dus de vier 'kardinale' of 'hoofddeugden', terwijl bijvoorbeeld het Internationale Deugdenproject VPIO 52 deugden zeggen te gebruiken. Daarentegen worden er in het artikel van De Raad en Van Oudenhoven (2011) 153 woorden uit de Nederlandse taal gevonden die als deugd beschouwd kunnen worden. De vraag is dus vooral *wanneer* iets een deugd kan worden gevonden.

In de verschillende geraadpleegde artikelen en boeken worden grenzen aangegeven van wat als deugd wordt beschouwd bij de verantwoording om deugden te onderzoeken. Zo lijken deugden vooral te grenzen aan normen, waarden en karaktereigenschappen. Op deze raakvlakken wil ik in gaan om de term 'deugd' af te bakenen. Deugden verschillen ten eerste van normen, aangezien deugden in principe altijd een morele ondertoon hebben en normen betrekking kunnen hebben op gedragsregels zonder morele ondertoon. Zo is het wel een norm om met de mond dicht te eten, maar wordt dit niet als een deugd beschouwd (Van Oudenhoven, Jedan, Sluis & De Looijer, 2010; p. 14). Daarnaast worden normen niet gezien als eigenschappen van een persoon; normen zijn situationeel en functioneren als handleidingen in sociale situaties. Het opvolgen van normen heeft niet per se een grondslag in de moraliteit, terwijl het opvolgen van deugden dat in principe wel heeft. In feite houdt

conformiteit aan normen in dat een persoon in staat is gedragsgewijs mee te gaan met het sociaal aanvaarde. Het naleven van deugden geeft daarentegen blijk van morele ontwikkeling en heeft dus meer te maken met de persoon zelf in plaats van slechts sociale regels op te volgen.

Deugden verschillen ook van waarden, maar dan wel op een ander punt. Hoewel beide termen gezeteld zijn op een gevoel van moreel bewustzijn, lijken waarden vrij algemeen te zijn en voorspellen deze normalerwijze geen gedrag (Van Oudenhoven, Blank, Leemhuis, Pomp & Sluis, 2008). Bijvoorbeeld, een persoon zou het erg belangrijk kunnen vinden dat iedereen in gelijke mate vrijheid kan genieten. Hoe belangrijk deze persoonlijke overtuiging ook is, de precieze toepassing van deze waarde in het dagelijks leven blijft onduidelijk. Deugden lijken praktischer van aard. 'Respect', bijvoorbeeld voor personen met andere ideeën, is een deugd waarvan de toepassing in het dagelijks leven duidelijker is te voorspellen. Eventueel is respect voor personen met andere ideeën gezeteld op de waarde dat anderen vrij moeten zijn om te denken wat zij willen; toch ligt een deugd vaak dichterbij de toepassing van morele principes dan waarden.

In sommige gevallen lijken deugden iets te hebben van karaktereigenschappen. Soms wordt de term 'deugd' afwisselend gebruikt met het 'morele karakter' van een persoon (bijv. Jeong & Han, 2013). Een deugd, zoals betrouwbaarheid, wordt vaak gezien als een *positieve kwaliteit* van een persoon. In eerder genoemd onderzoek van De Raad en Van Oudenhoven (2011) werden deugden geselecteerd uit een lijst met karaktereigenschappen. Hier werd er dus de assumptie gemaakt dat deugden een subtype zijn van de karaktereigenschappen, met als voornaamste verschil dat deugden positief en moreel zijn. Karaktereigenschappen kunnen zowel positief als negatief kunnen zijn, zowel morele goede eigenschappen kunnen zijn als niet-morele goede eigenschappen. Een voorbeeld van een niet-morele, goede eigenschap is charismatisch of intelligent zijn.

Hier ligt een schijnbare tegenstelling. Karaktereigenschappen worden vaak gezien als relatief onveranderlijk – een persoon *is* vriendelijk – terwijl morele overtuiging als veranderlijk, als het resultaat van morele overwegingen wordt gezien – een persoon *vindt* *vriendelijkheid belangrijk*. In voorgenoemd artikel van De Raad en Van Oudenhoven, waarin deugden uit een lijst van karaktereigenschappen geselecteerd werden, wordt de veronderstelling van deugden als subtype van karaktereigenschappen accuraat verwoord:

If virtues are defined as character strengths, for example, the emphasis will be on their dispositional nature and they may therefore indeed be considered as a type of personality trait. However, when it is emphasized that virtues are considered as being under the influence of moral philosophy, their dispositional nature may be less explicit and it may become more difficult to distinguish them from values. (De Raad & Van Oudenhoven, 2011; p. 51)

Het lijkt er dus op dat deugden deels als aangeleerd en deels als persoonlijke eigenschappen kunnen worden beschouwd. Het zou mogelijk kunnen zijn dat een persoon aanleg heeft om bepaalde deugden aan te leren en deze dan in zijn of haar persoon te integreren, zoals Aristoteles in zijn werk voorstelde. Daarnaast zou het eerdergenoemde deugdenproject van VPIO niet werken tenzij deugden aanleerbaar zijn. In zekere zin kan een deugd worden gezien als een belichaming van moraliteit in een persoon; door het leren van deugden (bijv. vriendelijkheid) wordt de deugd een deel van de persoonlijkheid van deze persoon (hij/zij *is* vriendelijk).

2.1.3 Conclusie: definitie deugd

Ondanks dat er verschillende interpretaties en definities van het begrip deugd zijn geweest, lijken er overeenkomsten te bestaan tussen de klassieke omschrijving van de term 'deugd' in het werk van Aristoteles en de opvatting over 'deugd' in tegenwoordige wetenschappelijke teksten. Onze definitie van 'deugd' zal dus zowel de morele, aan te leren kant als de persoonlijke, stabiele kant van deugden moeten behelzen. Deugden worden in deze scriptie dan ook gedefinieerd als *persoonlijke eigenschappen gebaseerd op morele principes, die verwijzen naar intenties voor goed gedrag*.

Alvorens deugden te onderzoeken als eventuele middel om harmonie in de samenleving te vergroten is het goed om naar de eventuele tekortkomingen van het gebruiken van deugden in de interculturele dialoog te kijken. Eén mogelijke tekortkoming is de discrepantie tussen persoonlijk gewaardeerde deugden en het daadwerkelijk omzetten van deze overtuiging in deugdelijk gedrag, ofwel deugdzaamheid. Deze vraag is onderzocht onder andere in het werk van Van Oudenhoven en collega's (2010). In dit onderzoek is onderzocht of het aanhangen van deugden ook samenhangen met de bereidheid om bepaald deugdelijk gedrag te vertonen. Dit gedrag valt zowel onder de noemer 'goed burgerschap', zoals bereidheid om een oudere te helpen met de boodschappen, alsook

'sociale weerbaarheid', waaronder te verstaan valt dat er contact is met andere culturele groepen dan de eigen culturele groep. Het blijkt inderdaad dat personen die deugden zoals 'genade', 'respect', 'zorgzaamheid' en 'hoop' belangrijk vinden meer intentie voor goed burgerschap tonen.

Een tweede vraag is: is dat wat als goed wordt beschouwd cultureel afhankelijk of zijn er zaken die in elke cultuur worden beschouwd als goed? In Van Oudenhoven en collega's (2008) worden Nederlandse geestelijk leiders, leraren, studenten, scholieren en popiconen van uiteenlopende achtergronden – katholieken, protestanten, joden, moslims, boeddhisten en hindoes – gevraagd over wat zij als deugdelijk beschouwen. Hieruit wordt geconcludeerd dat er weinig verschillen zijn tussen deze verschillende groepen in Nederland in wat als belangrijke deugden worden beschouwd.

Er kunnen verschillende opvattingen bestaan van wat deugden zijn. Wat voor de één een deugdelijk persoon *is*, is voor de ander een persoon die zich deugdelijk *gedraagt*. In verschillende (sub)culturen zou de gehele betekenis van deugden in het algemeen een andere waarde kunnen krijgen, bijvoorbeeld als iets wat je van een religie meekrijgt of wat je vanuit de opvoeding meekrijgt. Ook zouden er afwijkende opvattingen kunnen heersen van een specifieke deugd. In Sluis (2014) wordt een voorbeeld genoemd: zowel Nederlandse moslims als Nederlanders die niet de islam aanhangen vinden respect in de vorm van onbevooroordeeld zijn belangrijk, maar daarnaast interpreteren Nederlandse moslims respect ook vaak als eerbied tonen voor ouderen. Er zijn dus verschillende mogelijkheden hoe deugden zouden kunnen worden geïnterpreteerd.

2.2 Deugd en identiteit

Het doel van deze scriptie is om een beeld te krijgen van *hoe* er naar deugden wordt gekeken en *hoe belangrijk* deugden voor personen zijn. Hierbij wordt vooral de nadruk gelegd op vanuit welk perspectief, dus vanuit welk deel van iemand zijn of haar *identiteit* er wordt gesproken. Het is dan ook belangrijk om te kijken naar de identiteit van een individu en de deugden hij of zij zichzelf en anderen toeschrijft. Zou het, bijvoorbeeld, zo kunnen zijn dat het behoren tot de groep Nederlanders met Marokkaanse 'roots', invloed heeft op welke deugden er belangrijk worden gevonden? En zo ja, zijn er gedeelde ervaringen die er voor zorgen dat deze deugden belangrijker worden gevonden of is er iets anders aan de hand? Zijn bepaalde deugden van zulk een groot persoonlijk belang dat ze deel uitmaken van hoe

iemand zichzelf ziet? Met andere woorden: maken deugden deel uit van iemand zijn of haar identiteit?

In deze paragraaf zal ik ten eerste het concept van identiteit afbakenen en voorstellen hoe identiteit gerelateerd kan zijn aan deugden, alvorens ik twee modellen introduceer die als werktuig kunnen worden gebruikt bij het onderzoeken van het verband tussen moraliteit en identiteit. Ten slotte zal ik deze twee verschillende modellen met elkaar integreren om zodoende tot een raamwerk te komen waarmee ik later in deze scriptie de mogelijke samenhang van deugden en identiteitsgevoel zal onderzoeken.

2.2.1 Identiteit, zelf, deugden

In de vorige paragraaf is beschreven dat een deugd kan worden gezien als een karaktereigenschap, met andere woorden: hoe iemand *is*. Dit grenst al erg dichtbij iemand zijn identiteitsbewustzijn. Identiteit is in feite niets anders dan het antwoord op de vraag: 'wie ben ik?'. Met andere woorden, identiteit is gerelateerd aan het beeld dat iemand van zichzelf heeft.

'Zelfbeeld', 'zelfconcept' en 'identiteit' zijn aan elkaar gerelateerde begrippen. Een onderscheid tussen 'identiteit' en de andere twee concepten wordt gemaakt in de ontwikkelingspsychologie: hoewel kinderen op vrij vroege leeftijd een zelfbeeld of zelfconcept ontwikkelen – een concept van het bestaan van een 'ik' – ontwikkelt men een identiteit in een latere fase: de puberteit of adolescentie. In deze periode zoeken de meeste mensen naar wie en hoe ze willen zijn en wordt de *coherentie* van de zelf belangrijk (Erikson, 1968; pp. 128-129).

Een identiteit is geen enkelvoudig construct. Dat een identiteit uit meerdere componenten bestaat is goed te zien in de zogenaamde 'twenty statements test', afgekort tot TST. De TST is een klassieke vragenlijst in de vorm van één opdracht, namelijk om twintig keer een zin op te schrijven beginnende met de woorden 'ik ben'. Dat kan leiden tot bijvoorbeeld 'ik ben een student' of 'ik ben een Nederlander'. De antwoorden kunnen dan in verschillende categorieën worden ingedeeld om op deze manier een beeld te krijgen van de identiteitsbeleving van de respondent (Kuhn & McPartland, 1954).

Deugden hebben op het eerste gezicht weinig te maken met bijvoorbeeld of iemand wel of niet een student is, of iemand kinderen heeft, enzovoort. De TST is een simpele test die ons toont dat elk persoon zijn identiteit opbouwt uit verschillende componenten.

Volgens de standaardversie van de TST zijn er vijf van deze componenten: sociale groepen/classificaties, ideologische overtuigingen, interesses, ambities en zelf-evaluaties (Kuhn, 1960). Als we kijken naar identiteit als een verzameling van 'identiteiten', kunnen we dus concluderen dat niet elk los deel van de identiteit relevant zal zijn voor het deugdenonderzoek. Bijvoorbeeld, dat iemand student is betekent niet dat deze persoon bepaalde deugden als doelgerichtheid of wijsheid aanhangt. Wat in dit onderzoek wordt gezocht, is het deel of de delen van de identiteit die betrekking heeft of hebben op deugden.

In de komende twee delen zal ik twee theorieën aandragen die in een latere fase in de scriptie gebruikt zullen worden voor de analyse van het verzamelde onderzoeksmateriaal. Het doel van deze theorieën is om een beter beeld te krijgen van de innerlijke processen die te maken hebben met deugden en identiteit. Voor dit doel zal ik het model van de morele identiteit van Blasi (1983) naast de dialogische-zelftheorie van Hermans (Hermans & Gieser, 2012) leggen. De theorieën, die beide interne processen van de identiteitsopbouw van een persoon in ogenschouw nemen, verschillen wat betreft hun benadering, reikwijdte en onderzoeksdiscipline. Ik zal beargumenteren dat beide theorieën deels eenzelfde uitgangspunt hebben wat betreft de moraliteit van een persoon en zodoende naast elkaar gebruikt kunnen worden.

2.2.2 Model van de morele identiteit

In het vorige deel hebben we gezien dat de identiteit in wetenschappelijke kringen vaak niet wordt gezien als een eenheid. Het beeld dat bijvoorbeeld de TST schept, is dat personen zich zien als bestaande uit verschillende componenten. Dit is ook een uitgangspunt van het model van de morele identiteit.

Het model van de morele identiteit, of MMI, van Augusto Blasi vindt zijn oorsprong in de ontwikkelingspsychologie van Piaget (Bergman, 2004). In 1932 schreef Piaget het werk *Le jugement moral chez l'enfant* waarin de rol van moraliteitsontwikkeling bij kinderen naar voren komt. William Damon was voor zover bekend daarna de eerste die de ontwikkeling van een moraliteitsbesef linkte aan het gevoel van zelfbewustzijn, ofwel de 'zelf'. Volgens Damon kan de moraliteit van een persoon integreren met de 'zelf' van een persoon: samen zouden moraliteit en het gevoel van zelfbewustzijn de 'morele zelf' vormen (Damon, 1984).

De (gedeeltelijke) samenhang van het zelfbeeld met moraliteit zoals beschreven door Damon is een persoonlijke ontwikkeling die voornamelijk in de adolescentiefase tot stand

zou komen (Damon, 1984). De mate waarin dit gebeurt, kan van persoon tot persoon verschillen: bijvoorbeeld, twee personen zouden dezelfde morele overtuigingen kunnen hebben, maar waar één persoon dit tot een belangrijk deel van zichzelf zou kunnen zien, zou een ander dit als minder belangrijk voor zijn of haar identiteit kunnen ervaren. Een voorbeeld van de integratie van het zelf met de morele overtuigingen is te zien in 'moral exemplars': mensen die hun leven leiden vanuit het besef iets goeds te doen. In het boek *Some do care: Contemporary lives of moral commitment* worden zulke voorbeeldige personen beschreven (Colby & Damon, 1992).

Het idee van de integratie van moraliteit in de identiteit werd vervolgens opgepakt door Blasi. Het morele zelf, zoals deze door Blasi wordt gepresenteerd, heeft veel overeenkomsten met het model van Colby en Damon: het morele zelf wordt gezien als een integratie van morele overtuigingen in het zelf. Blasi legt wel de nadruk op enerzijds het begrijpen van morele kwesties en anderzijds het actie ondernemen om morele principes uit te leven. Daarnaast neemt Blasi ook afscheid van Colby en Damons model bij zijn idee van hoe morele actie gemotiveerd wordt. Hier brengt Blasi de term zelfconsistentie (Engels: self-consistency) naar voren, ofwel de behoefte om als een consequent persoon gezien te worden. De motivatie van moreel gedrag, volgens Blasi, is om te willen voorkomen om morele principes niet na te leven. Dit houdt in dat zodra een persoon het niet lukt om zijn of haar morele overtuiging om te zetten in morele actie dit ervaren kan worden als een 'breuk in het zelf'. Dit benadrukt nog eens de persoonlijke waarde van moraliteit: door inconsistentie in het naleven van morele principes kan iemand die moraliteit als een belangrijk deel van zichzelf ziet zich slecht voelen over zichzelf of het gevoel hebben dat zij 'niet zo zijn' (Bergman, 2004).

Een voorbeeld is hier wellicht op zijn plek. Persoon A vindt een goedgevulde portemonnee op straat, vlakbij een pinautomaat. Hij zou het geld voor zichzelf kunnen houden, maar besluit om de portemonnee met de inhoud naar het politiebureau te brengen. De verklaring van Blasi zou zijn dat de motivatie van Persoon A die dit gedrag heeft gestuurd niet zozeer de behoefte van hem was om moreel te zijn, maar omdat hij wil voorkomen dat hij met zijn morele principes breekt. Het nemen van het geld zou zijn moraliteitszin, en daarmee zichzelf als persoon, inconsequent maken. Persoon A ziet zichzelf als iemand die

niet steelt en die eerlijk probeert te zijn; had hij het geld gehouden, zou dit beeld van hemzelf niet overeenkomen met zijn acties⁴.

Met twee dingen moeten nog rekening worden gehouden als we kijken naar de relatie tussen morele intenties en moreel gedrag. Ten eerste leiden morele intenties, bijvoorbeeld gekoesterde deugden, niet altijd tot het gedrag zelf. Dit kan verschillende redenen hebben. De link tussen morele intentie en morele actie kan bijvoorbeeld beïnvloed worden door een slechte inschatting van een situatie of door mentale of fysieke beperkingen. Mensen zouden niet menselijk zijn als ze zich altijd bewust waren van alle consequenties die hun gedrag heeft of zouden onbewust kunnen zijn van gebrekkige moraliteit in bepaalde acties; onbewust zouden vaak morele overtuiging en gedrag inconsistent kunnen zijn (Colby, 2002).

Een tweede kanttekening om te maken over de relatie tussen morele intentie en moreel gedrag is dat moreel gedrag niet altijd uit morele intenties te herleiden is. Een persoon zou misschien iets niet stelen omdat deze bang is dat hij of zij betrapt wordt en bang is voor schaamte, statusverlies of straf waar dit voor zou kunnen zorgen. Hoewel er dus moreel gedrag vertoond wordt, komt dit gedrag voort uit angst en het vermijden van negatieve consequenties en niet van morele intenties (Bergman, 2004).

Zoals we eerder gezien hebben, zijn deugden niet identiek aan de moraliteit zoals deze gezien wordt in het model van de morele identiteit. Wel lijkt onze definitie van deugd - persoonlijke eigenschappen gebaseerd op morele principes, die verwijzen naar intenties voor goed gedrag - een zekere overeenkomst te tonen met het morele zelf die in Blasi's model naar voren komt. Aangezien we deugden hebben gedefinieerd als persoonlijke *eigenschappen* lijkt integratie van een morele overtuiging tot het zelf synoniem aan een deugd. Dit maakt het waarschijnlijk dat deugden deel kunnen zijn van het morele zelf, of dat deugden voor een deel onder het morele zelf vallen.

Voor zover bekend, is het model van de morele identiteit slechts in kwantitatief onderzoek gebruikt. In deze scriptie zal ik kijken of dit model ook in een kwalitatieve studie goed als 'tool' gebruikt kan worden. De exacte toespitsing van het model in deze scriptie komt in een later onderdeel aan bod. Nu zal ik dit hoofdstuk voorzetten met het presenteren

---

⁴ Blasi's model van morele identiteit gaat in principe uit van een soort cognitieve dissonantie, te weten de spanning die ontstaat wanneer gedrag of gevoel schijnbaar in conflict is met het doel of de motivatie van een persoon.

van een tweede theorie die uit een andere discipline komt, maar voor een deel overlapt met het model van de morele identiteit: de dialogische-zelftheorie.

2.2.3 Dialogische-zelftheorie

De dialogische-zelftheorie is een psychodynamische theorie die eind jaren tachtig van de 20^e eeuw door Hubert Hermans geïntroduceerd is. Anders dan het model van de morele identiteit is de dialogische-zelftheorie niet beperkt tot onderzoek naar moraliteit. De dialogische-zelftheorie, of DZT, wordt door Hermans gepresenteerd als een 'bridge theory'; een theorie die als analytisch instrument in verschillende onderzoeksdisciplines gebruikt kan worden (Hermans & Gieser, 2012). Zo wordt de theorie bijvoorbeeld toegepast in onderzoek naar religiositeit, acculturatie, internetgedrag en schizofrenie (respectievelijk in Buitelaar & Zock, 2013; Bhatia, 2002; Hevern, 2012; Lysaker & Lysaker, 2012).

De basis van de DZT bestaat uit twee concepten: zelf en dialoog. Met het 'zelf' wordt, zoals in het model van morele identiteit, het gevoel van zelfbewustzijn, de 'ik', bedoeld. Hoe de 'zelf' gezien wordt in de DZT is terug te koppelen naar het werk van James, waarin er onderscheid wordt gemaakt tussen een 'subject-ik' – een deel van het zelf waarop beschouwend wordt gekeken, waarover bijvoorbeeld geoordeeld wordt, waarop trots geworden wordt – en een 'object-' of 'meta-ik' – waarmee het deel van de 'ik' die bijvoorbeeld kijkt, oordeelt of trots is wordt bedoeld (Hermans & Hermans-Konopka, 2010). Bijvoorbeeld, als mij de vraag 'wie ben ik?' wordt gesteld, dan zal ik mijn karaktereigenschappen en ervaringen beschouwen om tot een antwoord te komen. Het deel van mij *waarmee* ik beschouw is de subject-ik. Het deel van mij dat ik beschouw is, volgens de leer van James, de object- of meta-ik.

Een uitgangspunt van de DZT is dat er niet één subject-ik is, maar dat er meerdere componenten van de 'ik' zijn. Dit is in overeenstemming met wat we al eerder gezien hebben in de academische formulering van identiteit en in de twenty-statementstest, eerder in dit hoofdstuk. Volgens de DZT zijn de verschillende subject-'ikken' met elkaar in dialoog. Dat betekent, op een bepaald moment is de ene subject-ik 'aan het woord' terwijl de andere naar de achtergrond verdwijnt; op een ander moment zou een ander subject-ik dominant kunnen zijn of in dialoog met een andere subject-ik een nieuwe positie kunnen vormen. Elk subject-ik wordt ook wel 'ik-positie' genoemd en heeft een 'stem' in de innerlijke dialoog (Hermans & Gieser, 2012). Ik-posities kunnen zowel persoonlijk als sociaal zijn, met

individuele eigenschappen of met groepskenmerken te maken hebben of kunnen hun oorsprong hebben in invloedrijke anderen, bijvoorbeeld een vriend, een familielid of een religieus figuur (Zock, 2013).

In sommige gevallen zijn de verschillende stemmen van de ik-posities verschillend of zelfs met elkaar in conflict. Dat verschillende ik-posities verschillende overtuigingen kunnen aandragen, wordt belicht in een longitudinaal onderzoek door Buitelaar waarbij Tahara (pseudoniem) op twee momenten in haar leven werd geïnterviewd. In het eerste interview komt naar voren dat Tahara in haar werk rollen aanneemt die zijzelf als mannelijk ziet, terwijl ze in haar privéleven het liefst haar vrouwelijke kant benadrukt. Als Tahara vanuit haar 'politica-ik-positie' spreekt, worden er andere waarden, rollen en karaktereigenschappen benadrukt dan wanneer ze vanuit haar 'privé-ik-positie' spreekt (Buitelaar, 2014).

Wanneer twee ik-posities niet met elkaar in harmonie lijken te zijn, kunnen deze in sommige gevallen met elkaar gecombineerd worden tot een nieuwe ik-positie. Dit wordt ook wel een 'derde positie' genoemd. Een voorbeeld wordt gegeven door Zock (2013). In haar artikel analyseert ze de autobiografische roman van Naema Tahir, *Een moslima ontsluit* (2005). Voor Tahir is zowel haar culturele achtergrond ('ik als gehoorzame Pakistaanse dochter') als haar autonomie als vrouw ('ik als autonome, ambitieuze westerse intellectueel') van groot belang voor haar identiteit. In haar roman beschrijft Tahir dat ze het gevoel kreeg dat er normen zijn in de Pakistaanse cultuur die tegenstrijdig zijn met haar wens om een autonome, ambitieuze vrouw te zijn. Tahir neemt uiteindelijk de ik-positie 'ik als geëmancipeerde, seculiere moslima' in, waarin ze beide ik-posities in harmonie kan nastreven. Deze laatste ik-positie is een voorbeeld van een derde positie.

Kortom, de dialogische-zelftheorie stelt een wijze voor waarop we kunnen kijken naar hoe iemand zijn of haar 'zelf' tot stand brengt. Als we deugden vanuit de dialogische-zelftheorie willen bekijken, komen we weer bij de vraag uit of deugden karaktereigenschappen zijn en dus deel uitmaken van iemands identiteit. Zou dit het geval zijn, dan is het interessant om te vragen hoe deugden werken in de innerlijke dialoog: wordt er een ik-positie genomen vanuit een bepaalde deugd ('ik als gastvrij'), indirect ('ik, als Marokkaan, ben gastvrij'), vanuit een rol ('ik, als mijn moeders zoon, ben gastvrij') of vanuit een moreel zelfbeeld ('ik als moreel persoon, ben gastvrij')? Dit zal terugkomen in de

bespreking van de interviews. Eerst zal ik de overeenkomsten en verschillen tussen het model van morele identiteit en de dialogische-zelftheorie bespreken.

2.2.4 Integratie twee theorieën

Hoewel het model van de morele identiteit en de dialogische-zelftheorie voor verschillende analysedoeleinden zijn gecreëerd en daarom zich op andere punten concentreren, stel ik voor dat deze twee theorieën met elkaar te combineren zijn. De dialogische-zelftheorie, als een overbruggende theorie, geeft een blik in de interne processen die de identiteit vormen, ook wanneer deze processen met moraliteit te maken hebben. Het morele zelf, een term geleend uit het model van de morele identiteit, heeft als kenmerk dat een deel van het zelf de morele overtuigingen van een persoon omvat. In de dialogische-zelftheorie zou dit gezien kunnen worden als een morele stem in de innerlijke dialoog.

In het model van het morele zelf wordt de integratie van de moraliteit in het zelfbeeld gezien als de mate waarin iemand moreel is. In de woorden van de dialogische-zelftheorie kan gesteld worden dat als de moraliteit van een persoon sterker geïntegreerd is in het persoonlijke zelf, het morele zelf een ik-positie is die een belangrijke plaats in de innerlijke dialoog toegekend wordt. Als moraliteit belangrijk wordt gevonden door een persoon, zou de dreiging van inconsistentie in de moraliteit van deze persoon genoeg motivatie zijn om moreel gedrag te tonen.

Een probleem waar de integratie van het MMI en de DZT tegenaan loopt, is dat er in de MMI niet specifiek wordt ingegaan wat voor deel van het zelf betreft: gaat het om moraliteit in de 'subject-ik' of in de 'object-ik'? Wel wordt er binnen het MMI betoogd dat de integratie van het morele zelf in de identiteit van een persoon voor het eerst rond de adolescentie tot stand komt. Volgens de leer van Piaget is dit het moment wanneer de complete identiteitszin tot stand komt; een basis waar ook de DZT op gebaseerd is. De 'subject-ik' zou rond dezelfde levensperiode tot stand komen als de integratie van moraliteit in het zelf. Als de morele identiteit terugkomt in het dialogische zelf, dan lijkt het aannemelijk dat het morele zelf als onderdeel van de 'subject-ikken' zal fungeren.

In zoverre zouden het model van de morele identiteit en de dialogische-zelftheorie overeen kunnen komen wat betreft de plek van moraliteit binnen een identiteit. Deugden worden in deze scriptie gezien als een onderdeel van de algemene moraliteit in een persoon. Een aanname die ik in deze scriptie maak is dat het model van de morele identiteit en de

dialogische-zelftheorie ook toepasbaar zijn op het onderzoeken van deugden, en dus niet enkel op de moraliteit in het geheel. De in deze scriptie gehanteerde definitie van deugd ligt moraliteit zeer nabij: deugd als (1) persoonlijke eigenschappen die (2) gebaseerd zijn op morele principes en (3) verwijzen naar intenties voor goed gedrag. Zowel deel 2 als 3 van de definitie hebben direct betrekking op moreel denken en moreel handelen; deel 1 van de definitie van deugd heeft met de identiteit van een persoon te maken.

Eén van de onderzoeksdoelen in deze scriptie is om het verband tussen identiteit en deugden te onderzoeken. Om deze twee constructen naast elkaar te kunnen leggen, worden er twee theorieën gebruikt: het model van de morele identiteit van Blasi en de dialogische-zelftheorie van Hubers. Ik stel voor dat deugden het product zijn van een dialoog tussen verschillende deelidentiteiten die met moraliteit te maken hebben. Wanneer andere deelidentiteiten van een persoon benadrukt worden, zullen er bepaalde deugden worden benadrukt die bij deze andere deelidentiteiten passen. Bij personen wier moraliteit grotendeels geïntegreerd is met het zelfbeeld zullen deugden over situaties vrij constant over tijd en ruimte kunnen blijven.

2.3 Biculturele situatie en identiteitsvorming

Aangezien identiteitsvorming in een biculturele situatie een paar andere kenmerken heeft dan in een monoculturele situatie zou het kunnen dat de ontwikkeling van een morele identiteit op een andere manier tot stand komt. Vooral in een maatschappij waarin er door verschillende bronnen een negatief beeld wordt geschetst van de verschillende uit het buitenland afkomstige groepen, zou een persoon van buitenlandse afkomst zich als niet geaccepteerd binnen de binnenlandse cultuur kunnen voelen. Dit kan invloed hebben op de ontwikkeling van een positieve en coherente identiteit (zie bijvoorbeeld Berry, 2001; Camilleri & Malewska-Peyre, 1997; of Schwartz, Montgomery & Briones, 2006).

Er bestaat een algemene behoefte om een positieve, coherente identiteit op te bouwen (Erikson, 1968). Naast deze 'need for a coherent identity' zou het voor migranten en mensen met een migratie-achtergrond extra belangrijk zijn om een coherente identiteit te ontwikkelen omdat ze een positief zelfbeeld nodig hebben om eerder genoemde uitdagingen te kunnen overwinnen; uitdagingen die personen vanuit de meerderheidscultuur niet hebben (Schwartz, Montgomery & Briones, 2006). De genoemde

uitdagingen hebben verschillende invloeden op hoe iemand zichzelf uiteindelijk ziet: ze hebben effect op de identiteitsvorming van een persoon.

In dit deel zal ik enige recente onderzoeken over problemen en uitdagingen van het opbouwen van een zinvolle identiteitszin bij het opgroeien en het bestaan binnen verschillende culturen belichten. Ik zal me hierbij beperken tot de uitdagingen die relevant zouden kunnen zijn aan Nederlandse moslims met buitenlandse wortels. In het eerste deel zal ik de mogelijke effecten van acculturatie op identiteitsvorming van personen met familie uit een andere cultuur onderzoeken, om in het deel daarna verder te gaan op de mogelijke effecten van stigmatisering. Daarna wordt er nog gekeken naar de situatie in Nederland in het bijzonder en zal ik de biculturele situatie relateren aan de voorgaande delen van dit hoofdstuk en de doelen van deze scriptie.

2.3.1 Een Nederlandse moslim

Door de aanhoudende globalisering wordt een groter aantal mensen dan ooit vandaag de dag met verschillende (sub)culturen geconfronteerd (Zock, 2010). Voor migranten en personen met een migratieachtergrond kan deze confrontatie meer invloed hebben op hun leven dan personen zonder migratie-achtergrond, omdat er vaak waarde wordt gehecht aan zowel de cultuur van de familie als aan de cultuur van de huidige leefomgeving. Voor personen zonder migratieachtergrond kan de confrontatie met andere culturen minder intens zijn, omdat de andere culturen als 'randverschijnselen' kunnen worden gezien, oftewel als irrelevant voor het zelfbeeld van de persoon (Schwartz, Montgomery & Briones, 2006). Daarentegen lijkt het erop dat door recente ontwikkelingen, zoals de opkomst van de IS, terroristische aanslagen in Europa en de discussie over vluchtelingenopvang ook personen zonder migratieachtergrond worden beïnvloedt door de toenemende globalisering en de druk op identiteit dat daarmee gepaard gaat. In deze paragraaf zal ik aan de hand van verschillende onderzoeken de uitdagingen van acculturatie op identiteitsvorming bekijken. Eerst zal ik de betekenis van de term acculturatie toelichten, om vervolgens literatuur te bespreken waarin verschillende acculturatiestrategieën gepresenteerd worden.

Met acculturatie bedoel ik hier het proces van culturele verandering en aanpassing, dat plaats vindt wanneer individuen in contact komen met of worden beïnvloedt door andere culturen (naar Gibson, 2001; p. 19). Dit houdt in dat acculturatie niet voorbehouden

is aan migratie, maar ook van toepassing is wanneer, bijvoorbeeld, een Amsterdammer een Chinees restaurant bezoekt of wanneer een persoon de straat op gaat tegen vermeende 'Amerikanisering' of 'islamisering'. Er is een wijde reeks aan mogelijke reacties op acculturatie verbonden en acculturatie is dan ook nooit eenduidig. Zo behoort niet alleen het aanleren van bepaalde culturele gewoontes tot acculturatie, maar is ook het herwaarderen van de cultuur van de familie als reactie op de cultuur van de huidige leefomgeving een mogelijk effect van acculturatie. Ook is er sprake van acculturatie wanneer leden van de ontvangende samenleving andere culturen waarderen of vermijden.

Het kan voorkomen dat bepaalde aspecten van een andere cultuur worden ervaren als in conflict met de eigen cultuur. Een voorbeeld hiervan is het dragen van kleding die als religieus symbool gezien kan worden, bijvoorbeeld het dragen van een hoofddoek. In bepaalde culturen is het normaal, gewenst of verplicht om zulke kleding te dragen, terwijl in andere culturen het normaal wordt gevonden om objecten die als religieuze symbolen kunnen worden gezien voornamelijk binnenshuis te houden. Voor een migrant voor wie het dragen van een hoofddoek van groot persoonlijk belang is, maar zich ook wil aanpassen aan zijn of haar nieuwe omgeving, kan dit een lastige situatie zijn: voor deze persoon zou het kunnen voelen alsof er moeten worden gekozen welke cultuur of welk deel van de identiteit men buitenshuis wil nastreven. De dynamiek van het creëren en onderhouden van een zinvolle identiteit is een proces van 'bemiddeling tussen de 'uniformiteit' van de persoon over tijd en ruimte en de integratie van nieuwe ervaringen, waarden en voorstellingen' (vertaald: Camilleri & Malewska-Peyre, 1997; p. 55). Oftewel: men wil consistent zijn en zich tegelijkertijd aanpassen aan de ontwikkelingen die zich voordoen: een vrouw wil haar hoofddoek blijven dragen, maar aan de andere kant zich aanpassen aan een samenleving waarin sommigen er waarde aan hechten om religie in de privésfeer te houden.

Volgens een invloedrijk acculturatiemodel zijn er globaal gezien vier mogelijkheden hoe migranten kunnen reageren op de maatschappij waar zij zich vestigen. Ze kunnen zich terugtrekken uit beide culturen (marginalisatie), zich richten op de cultuur van het land van waaruit ze kwamen (separatie), zich conformeren aan de cultuur van het vestigingsland (assimilatie) of beide culturen blijven beoefenen (integratie) (Berry, 2001). Welke acculturatiestrategie gebruikt wordt, wordt onder andere beïnvloed door externe factoren. Volgens Malhi, Boon & Rogers (2009) is er bijvoorbeeld een verschil in macht tussen de bevolking met een migratie-achtergrond en de autochtone meerderheid. Een persoon zou

volgens hen kunnen proberen te assimileren in een nieuwe cultuur, maar het gevoel hebben niet als volwaardig lid van deze cultuur beschouwd te worden. Zo zou het kunnen gebeuren dat er ondanks de wens vanuit de migrant om te assimileren, er geen assimilatie tot stand komt vanwege het ervaren van een negatief oordeel vanuit de bredere maatschappij. Daarnaast kan er op verschillende niveaus worden geaccultureerd dan wel gesegregeerd. Men kan bijvoorbeeld binnenshuis volgens de culturele normen van het land van waaruit hij of zij afkomstig is leven en buitenshuis zich op de ontvangende cultuur richten.

Anderen betogen dat de mate van acculturatie ook op andere dimensies kan verschillen. Camilleri & Malewska-Peyre zien de verschillende manieren waarop iemand kan accultureren als 'strategies to preserve coherence of identity' (p. 56). Hierbij wordt de nadruk gelegd op het doel van deze strategieën; niet zozeer het wel of niet aanpassen aan de dominante cultuur, maar als een streven naar een persoonlijk doel, te weten het opbouwen van een coherente en genoegdoenende identiteit. In deze zin is acculturatie het zoeken van een identiteitszin in een omgeving met veel verschillende mogelijke identiteitszinnen die door een globaliserende wereld zijn ontstaan. Volgens het door Camilleri & Malewska-Peyre aangedragen model zijn de manieren waarop personen kunnen omgaan met deze culturele conflicten onder te delen in twee categorieën: 'simple coherence', oftewel het onderdrukken van één van de twee tegenstrijdige overtuigingen, of 'complex coherence', waarbij er op verschillende manieren wordt geprobeerd om de twee overtuigingen met elkaar te verbinden zonder dat er een gevoel van incoherentie ontstaat.

Een andere benadering wordt gebruikt door Schwartz en collega's (2006). Hier wordt niet zozeer gekeken naar wat voor strategieën men gebruikt om om te gaan met ogenschijnlijk conflicterende overtuigingen, maar hoe de identiteit van een persoon door acculturatie veranderd wordt. Zoals we bij het model van de morele identiteit en de dialogische-zelftheorie hebben gezien, kan de identiteit gezien worden als bestaande uit meerdere componenten. Volgens Schwartz en collega's zijn de persoonlijke identiteit en de sociale identiteit belangrijke onderdelen van de identiteit van een persoon. Met de persoonlijke identiteit worden persoonlijke doelen, waarden en overtuigingen van een persoon bedoeld. De culturele identiteit is onderdeel van de sociale identiteit van de persoon; de culturele identiteit is het deel van de identiteit waar acculturatie invloed op zou hebben. Des te beter de persoonlijke identiteit is ontwikkeld, des te beter men zich zou kunnen redden in interculturele situaties. In feite wordt hier een coherente identiteit

behouden, ondanks het opdoen van nieuwe ervaringen. De theorie komt overeen met het streven naar een coherente identiteit zoals Camilleri & Malewska-Peyre betogen: de persoonlijke identiteit zou over plaats en tijd gelijk kunnen blijven terwijl de culturele identiteit zich aanpast aan nieuwe ontwikkelingen. Zodoende is er zowel aanpassing als coherentie in de identiteit van een persoon.

Er zijn dus veel manieren om te kijken naar hoe acculturatie invloed kan hebben op de identiteit van een persoon. Daarnaast varieert acculturatie nog meer vanwege verschillende factoren in de landscultuur waarin gewoond wordt. Immigranten en nakomelingen van migranten komen niet in éénzelfde situatie terecht in Nederland: verschillende factoren kunnen invloed hebben op de verdere ontwikkeling van de migrant en de nakomelingen, zoals sociaaleconomische positie, religieuze verschillen of opleidingsniveau van de migrant zelf (Gibson, 2001).

Kortom, verschillende onderzoeken wijzen uit dat acculturatie invloed kan hebben op de identiteitsontwikkeling van een persoon. Aangezien de doelgroep uit deze scriptie bestaat uit personen die als migrant of als nakomeling van migranten in grote mate met acculturatie te maken zullen hebben is het gewenst om de invloed van acculturatie op identiteitsvorming mee te nemen in het onderzoek. Deze invloed op identiteitsvorming lijkt persoonsafhankelijk te zijn: hoe goed weet een persoon om te gaan met verschillende, voor het gevoel tegenstrijdige, culturele overtuigingen?

2.3.2 Een moslim in Nederland

Met het onderscheid tussen dit kopje - een moslim in Nederland - en het vorige kopje - een Nederlandse moslim - probeer ik aan te tonen hoe kleine verschillen in woordgebruik een verschil kunnen maken in wat voor beeld dit oproept. Het verschil tussen 'een moslim in Nederland zijn' en 'een Nederlandse moslim zijn' houdt in dat er in de tweede formulering een identificatie met Nederland wordt benadrukt, waar het in de eerste formulering Nederland om een geografische aanduiding van Nederland gaat, zonder dat er van een persoonlijke band met het land wordt aangeduid. Wat gebeurt er met een persoon als deze het gevoel krijgt dat anderen hem of haar niet zien als deel uitmakende van de meerderheidscultuur? In dit gedeelte zal ik dan ook voorbeelden en theorie doornemen, waarin de manier waarop minderheden worden aangeduid en wat voor effect dit op identiteitsvorming van deze personen kan hebben wordt weergegeven.

Een voorbeeld hoe het behoren tot een minderheid effect kan hebben op de identiteitsbeleving van een persoon wordt beschreven in een onderzoek naar Canadese vrouwen met 'roots' in Zuid-Azië van Malhi, Boon & Rogers (2009). Discriminatie jegens deze vrouwen in het onderzoek zou na de aanslagen van 11 september 2001 zijn toegenomen. Ook al is de blanke bevolking in Canada tevens afkomstig uit grootscheepse migratie, zou er het onuitgesproken idee bestaan dat personen met een andere huidskleur 'niet-Canadees' zouden zijn. De vraag 'waar kom je vandaan?' die de vrouwen uit het onderzoek meermaals te horen zouden hebben gekregen, zouden door hen worden gezien als een terechtwijzing dat zij niet uit Canada zouden kunnen komen en daardoor nooit als 'echt Canadees' zouden worden gezien vanwege hun uiterlijke kenmerken. Deze vrouwen beschrijven dat zij zichzelf wel als Canadezen zien, maar dat ze zich niet zo voelen. In dit onderzoek leidt dit in de meeste gevallen tot een hybride identiteit wat betreft hun etniciteit en nationaliteit. Deze identiteit bestond in meerdere gevallen uit het 'voelen' van een Zuid-Aziatische identiteit en aan de andere kant 'zijn' deze vrouwen wel Canadese staatsburgers. Kortom, het land en de cultuur waarmee de respondenten zich mee identificeerden is beïnvloed door de manier waarop blanke Canadezen de respondenten – ten minste voor hun gevoel - bekeken (Malhi, Boon & Rogers, 2009).

Een ander voorbeeld brengt ons naar Brixton, een buitenwijk van Londen. Brixton heeft een slechte reputatie vanwege rellen in de jaren tachtig, maar ook vanwege slechte werkloosheidscijfers, criminaliteit en uitingen van racisme. Dit zorgt er onder meer voor dat een deel van de jeugd die in Brixton is opgegroeid zich schaamt voor hun afkomst als 'Brixtonite'. Als het beeld dat anderen van de eigen groep hebben veelal negatief is, zou dit de ontwikkeling van een positief zelfbeeld, zelfvertrouwen en dus uiteindelijk het tot stand brengen van een positieve identiteit kunnen aantasten. Racisme en andere negatieve attitudes van buitenaf kunnen veel effect hebben op het zelfbeeld van een adolescent: 'The gaze of the other can tear the narrative of self, causing deep shame and crippling self-identity' (Howarth, 2002; p. 249). Identiteit kan, volgens Howarth, dus worden beïnvloed door externe factoren zoals het ervaren van negatieve stereotypen over de groep waartoe men behoort.

Het precieze effect van stereotypering op identiteit is volgens Howarth niet eenduidig. Ten eerste zijn er jongeren die hun zelfbeeld zoveel mogelijk proberen te scheiden van Brixton; sommige respondenten uit het onderzoek vertelden bijvoorbeeld over

'jongeren uit Brixton' - een groep waar ze in feite deel van uitmaken - als over 'them', 'the Brixton boys'. Daarnaast kunnen de jongeren uit Brixton het stereotype beeld op henzelf toepassen, wat kan leiden tot minderwaardigheidscomplex en, in sommige gevallen, tot het bewuste negatieve gedrag zelf: een 'self-fulfilling prophecy'. Tevens zijn er 'Brixtonites' die minder last lijken te hebben van stereotypen of ontkennen dat deze bestaan.

Zowel de Canadese met 'roots' in Zuid-Azië als de jongeren uit Brixton hebben dus te maken met stereotyperingen. In beide gevallen leidt het gevoel dat zij van buitenaf negatief beoordeeld worden bij sommigen tot complicaties in de identiteitsvorming. In beide onderzoeken worden er voorbeelden genoemd van personen die hun eigen culturele achtergrond hierdoor extra gaan waarderen of juist gaan verbergen; naar het eerder genoemde onderzoek van Schwartz en collega's lijkt dit op wat 'simple coherence' wordt genoemd. In de bewoordingen van de dialogische-zelftheorie zou dit kunnen betekenen dat 'ik-posities' die gerelateerd zijn aan deze culturele achtergrond een hogere of lagere positie in de innerlijke dialoog zouden kunnen innemen. Als deugden afhankelijk zijn van bepaalde ik-posities, dan zouden bepaalde deugden op hun beurt in hun belang kunnen worden benadrukt of gebagatelliseerd.

2.3.3 Relevantie voor de situatie in Nederland

De genoemde voorbeelden vonden plaats in Canada en Engeland en betroffen voornamelijk andere groepen dan moslims. Toch zijn er overeenkomsten te zien. De vraag is natuurlijk: in hoeverre kunnen we verwachten dat deze uitdagingen voor het vormen van een coherente identiteit ook voor Nederlandse moslims van Marokkaanse of Turkse afkomst gelden?

Als we kijken naar de jongeren van Brixton, komt naar voren dat zij het gevoel hebben dat er onder andere via politici en de media een negatief beeld, een stereotype, over hun wordt verspreid. Er is bewijs dat dit ook zo wordt beleefd door mensen van Turkse of Marokkaanse afkomst, in ieder geval in individuele gevallen (Buitelaar, 2009). De situatie voor mensen met een Marokkaans of Turks uiterlijk in Nederland is wel anders wat betreft het feit dat 'Brixtonites' hun stigma meer op hun woonplaats dan op hun uiterlijk gericht is. Dit betekent dat ze nog de optie hebben om te ontkennen dat ze uit Brixton komen. Als stigma gericht is op uiterlijk, is ontkennen niet of slechts beperkt mogelijk. Dit zou tot gevolg

kunnen hebben dat de mogelijkheid van het ontkennen van de afkomst wegvalt voor Nederlandse moslims.

Worden moslims in Nederland van buitenlandse afkomst, net als de Canadese vrouwen van Zuid-Aziatische afkomst in het artikel van Malhi en collega's, ook vaak gezien als uit het buitenland afkomstig en niet als Nederlander? Opvallend is het in ieder geval dat de vrouwen van Zuid-Aziatische afkomst in Canada niet de enigen zijn die dit probleem hebben. Ang (1996) geeft aan dat de vraag 'waar kom je vandaan?' van Australiërs aan mensen met een Aziatisch uiterlijk ook impliceert dat personen met een Aziatisch uiterlijk niet uit Australië zouden kunnen komen (p. 43). Het probleem dat mensen met een niet-westers uiterlijk vooral als uit een minderheidscultuur worden gezien - en dus niet deel uitmakend van de meerderheidscultuur - is dus niet voorbehouden aan de Canadezen van Zuid-Aziatische afkomst in het artikel van Malhi en collega's.

Een concreet voorbeeld uit Nederland is ook te noemen. In een interview met 'Tahara', een Nederlandse politica van Marokkaanse afkomst, wordt door Buitelaar beschreven hoe identificatie niet alleen een kwestie van persoonlijke keuze is:

Inmiddels heeft ze [Tahara, BvN] geconcludeerd dat haar inspanningen om als geboren en getogen geëmancipeerde Nederlandse moslimburger erkend te worden niet hebben opgeleverd wat ze zich ervan had voorgesteld. Terwijl ze zichzelf vooral ziet als een Amsterdamse meid, constateert ze gedesillusioneerend dat ze wordt gereduceerd tot één positie: de moslim. (Buitelaar, 2009; p. 281)

Hieruit blijkt dat de reductie van een persoon tot behorende tot een minderheidscultuur ook in Nederland kan gebeuren en tevens dat 'the gaze of the other' ook in dit geval invloed kan hebben op de identiteitszin. Ondanks de persoonlijke identificatie die Tahara heeft met Nederland en vooral Amsterdam, heeft ze het gevoel dat ze door anderen ingedeeld wordt als 'de andere'. De situatie waarin een persoon niet meer als individu maar als groepslid wordt gezien kan dus ook voor Nederlanders van toepassing zijn.

In de vorige paragraaf werden vooral de uitdagingen geschetst van de situatie waarin een persoon feitelijk tot twee culturele groepen behoort, maar het gevoel krijgt tot één groep gereduceerd te worden. Het lijkt erop dat dit effect heeft op de identiteitsvorming van een persoon. Wanneer deugden gerelateerd zijn aan de identiteit van een persoon, zouden

de uitdagingen van acculturatie op de identiteitsvorming ook effect kunnen hebben op de deugden die een persoon belangrijk vindt.

Zoals we hebben gezien, bestaat volgens de dialogische-zelftheorie de identiteit uit meerdere deelidentiteiten die middels een dialoog met elkaar in contact staan. Vanuit deze aanname zouden de verschillende identiteitszinnen die te maken hebben met afkomst, bijvoorbeeld 'ik als Nederlander' en 'ik als Marokkaan', verschillende deelidentiteiten kunnen bestaan binnen een persoon die in een biculturele omgeving opgroeit. Deze deelidentiteiten zouden op verschillende ogenblikken kunnen verschillen in invloed op de identiteitszin. Het feit dat er in biculturele situaties bepaalde identiteiten geïntegreerd ('complex coherence') ofwel genegeerd ('simple coherence'; zie Schwartz, Montgomery & Briones, 2006) kunnen worden, zal er wellicht voor zorgen dat uiteenlopende deugden in verschillende deelidentiteiten aanwezig zullen zijn. Een voorbeeld zou zijn dat een Marokkaanse Nederlander vooral gastvrij zou zijn als hij vanuit zijn Marokkaanse deelidentiteit denkt, en zijn zelfstandigheid benadrukt als hij vanuit zijn Nederlandse deelidentiteit denkt. Zo en op andere manieren zouden verschillende deelidentiteiten die te maken hebben met biculturaliteit een rol kunnen spelen wat betreft deugden.

2.4 Samenvatting

Het zwaartepunt van deze scriptie ligt op het onderzoeken van de relevantie van deugden in het leven van Nederlandse moslims. Het is namelijk een voorwaarde, wanneer deugden worden ingezet als interculturele bruggen, dat deugden worden erkend als van belang zijnde. In de volgende hoofdstukken zal ik niet alleen kijken naar welke deugden belangrijk worden gevonden door verschillende respondenten, maar zal ik ook gaan kijken *hoe* zij over deugden spreken. Hierbij zal ik vooral kijken vanuit welk perspectief deugden belangrijk worden gevonden, oftewel: aan welke deelidentiteiten worden deugden gekoppeld?

Volgens het model van de morele identiteit wordt er bij personen die veel waarde hechten aan moreel handelen en denken hun moraliteitszin in de identiteit geïntegreerd. Zodoende kan moraliteit een belangrijk deel van iemands identiteit gaan uitmaken. Identiteit bestaat, volgens de leer van James, uit verschillende delen: een 'object-ik', oftewel een 'ik' van waaruit de identiteit beschouwd kan worden, en een 'subject-ik', oftewel een deel van de 'ik' die beschouwd kan worden. Dit wordt meegenomen in de dialogische-zelftheorie van Hubers. De DZT stelt voor dat identiteit bestaat uit dialoog en zelf; oftewel, dat identiteit een

constructie is die tot stand wordt gebracht doordat verschillende deelidentiteiten met elkaar in dialoog staan.

Een interculturele situatie, oftewel een situatie waarin veel acculturatie zou kunnen voorkomen, kan invloed hebben op de ontwikkeling van een identiteitszin. Onderzoek wijst uit dat acculturatie dit op verschillende manieren zou kunnen beïnvloeden. Integratie in Nederland is niet alleen een kwestie van keuze van de migrant, maar heeft tevens te maken met invloeden van buitenaf. Of acculturatie invloed heeft op de integratie van moraliteit in de identiteit of deugden zal worden meegenomen in het onderzoek.

Deugden zijn zowel gerelateerd aan de moraliteit als de identiteit van een persoon. De definitie van de term 'deugd' die gehanteerd wordt in deze scriptie - persoonlijke eigenschappen gebaseerd op morele principes, die verwijzen naar intenties voor goed gedrag - heeft zowel een identiteitscomponent (persoonlijk eigenschappen) alsook componenten die te maken heeft met de moraliteit van een persoon (morele principes, goed gedrag). Eén van de hoofdzaken in deze scriptie is het onderzoeken vanuit welk deel van de identiteit deze deugden voor kunnen komen.

Hoofdstuk 3: Analyse deugdenopdracht

In het kader van deze scriptie heb ik een negental interviews afgenomen met Nederlandse moslims met een Turkse of Marokkaanse achtergrond. In dit hoofdstuk en de twee hoofdstukken hierna zal er over dit onderzoek worden gerapporteerd. Eerst zal het ontwerp van het onderzoek, het onderzoeksinstrument (het interview) en het verloop van de dataverzameling en -verwerking worden beschreven en de verschillende keuzes die tijdens het onderzoek zijn gemaakt worden verantwoord. Daarna zal er worden gekeken naar een bepaald onderdeel van het interview, namelijk de 'deugdenopdracht'.

3.1 Methode

3.1.1 Interviewontwerp

Alle data in dit hoofdstuk heb ik verzameld door middel van een semi-gestructureerd interview dat voor het specifieke doeleinde van de scriptie opgesteld is. Een semi-gestructureerd interview houdt in dat het interviewschema bestaat uit een aantal voorbereide vragen en onderwerpen waar de interviewer het over wil hebben. Daarnaast wordt er de ruimte gegeven in het interview om af en toe ook over onderwerpen uit te wijden die niet direct door de interviewer voorzien of voorbereid zijn. Dit heeft als doel ruimte te creëren aan zowel de interviewer als de geïnterviewde om zijpaden in te slaan die ook relevant blijken te zijn (Kvale, 2001). Het complete interviewontwerp is te vinden als bijlage van de scriptie.

Elk van de negen interviews begon met een kleine inleiding door de interviewer, waarin enige punten (waaronder anonimiteit, formele toestemming om de informatie te gebruiken en de geschatte duur van het interview) aan de respondent werden uitgelegd. Deze uitleg ging gepaard met een 'informed consent'-formulier, waarin onder andere formeel vastgelegd werd dat de interviewer de geluidsopnames niet zal delen en de anonimiteit van de respondent garandeert. Nadat dit formulier door beide partijen ondertekend was, begon het interview met een aantal algemene vragen over de leeftijd, het werk, de achtergrond, de familie en de religieuze en morele overtuigingen van de respondent.

Vervolgens begon er een kleine opdracht die in het interview is ingebouwd, de zogenaamde 'deugdenopdracht'. Aan iedere respondent werd gevraagd om van vijftien door de interviewer aangereikte deugden vijf deugden uit te kiezen. Daarnaast bestond ook de

mogelijkheid voor de respondenten om zelf deugden voor te stellen. Eerst werd iedere respondent gevraagd welke vijf deugden hij of zij zelf het belangrijkste vindt; in latere fasen van het interview werd de respondent ook gevraagd welke deugden hij of zij denkt dat personen in zijn of haar directe omgeving belangrijk vinden, welke deugden Nederlanders in het algemeen belangrijk vinden en welke deugden zijn of haar ouders belangrijk vinden. Elke afzonderlijke opdracht werd gevolgd door het bespreken van de uitgekozen deugden om te achterhalen hoe elke respondent desbetreffende deugden ziet. Het doel van deze opdracht was dan ook om een natuurlijke setting te creëren waar er gemakkelijk over deugden gepraat kan worden. Daarnaast gaven de aangereikte deugden een voorbeeld van wat deugden kunnen zijn, voor in het geval dat een respondent onzeker was over wat het woord 'deugd' precies inhoudt.

De vier verschillende onderwerpen van de deugdenopdracht heb ik gekozen om beeld te kunnen krijgen van de perceptie die respondenten van zichzelf hebben, maar ook om het beeld dat de respondent van anderen heeft te onderzoeken. De eerste deugdenopdracht – deugden die de respondent zelf belangrijk vindt – had voornamelijk als doel om de zelfperceptie van de respondent te onderzoeken: aan welk domein van zijn of haar leven verbindt een respondent zijn of haar belangrijkste deugden? Het tweede onderdeel – deugden die belangrijk worden gevonden in de directe omgeving – had als doel de sociale omgeving van de respondent in kaart te brengen: bijvoorbeeld, door te kijken naar wat voor de respondent de belangrijkste sociale groepen zijn waartoe hij of zij behoort. Het derde onderdeel, waarin deugden werden geselecteerd op basis van wat de respondent dacht dat Nederlanders in het algemeen belangrijk vinden, heeft als doel niet alleen te kijken naar het beeld dat een respondent van 'Nederlanders in het algemeen' heeft, maar ook om te zien of een respondent zichzelf als een 'Nederlander' ziet. Het laatste onderwerp van de deugdenopdracht – deugden die belangrijk zijn voor de ouders – had als doel een kijkje in de migratieachtergrond en eventuele identificering met de cultuur van de ouders te onderzoeken.

Voor de deugdenopdracht kregen de respondenten dus vijftien kaarten met deugden erop, de zogenaamde 'deugdenkaarten', alswel als drie lege kaarten voor wanneer een respondent een deugd wilde toevoegen die niet op andere deugdenkaarten stond. Om ervoor te zorgen dat de deugden die in de opdracht worden gepresenteerd van belang zijn voor personen met verschillende culturele achtergronden, zijn de deugden geselecteerd uit

verschillende reeksen die in eerder onderzoek naar deugden in interculturele situaties zijn gebruikt (namelijk Van Oudenhoven, Blank, Leemhuis, Pomp & Sluis, 2008; Van Oudenhoven, Jedan, Sluis & de Looijer, 2010 & Sluis, 2014). De deugden die in deze onderzoeken gebruikt zijn, waren de deugden die in alle drie onderzoeken naar voren kwamen of als belangrijk werden gezien door respondenten uit die onderzoeken. De deugden die uit deze analyse naar voren kwamen waren zijn: respect, liefde, verantwoordelijkheid, vertrouwen, geduld, gehoorzaamheid, zelfstandigheid, vreugde, doelgerichtheid, openheid, wijsheid, zelfvertrouwen, zelfbeheersing, hoop en moed.

Nadat de vier deugdenopdrachten waren uitgevoerd, volgde er nog een kort onderdeel over de houding van de respondent naar verschillende voor het onderwerp relevante onderdelen. Voorbeeldvragen uit dit onderdeel zijn: 'Wat voor een beeld roept het woord 'deugd' eigenlijk bij u/jou op?' en 'Bent u wel eens bewust bezig met deugden, of iets wat op deugden lijkt?'. Tot slot werd de respondent bedankt voor de tijd, moeite en hulp. Eveneens bestond aan het einde de mogelijkheid voor de respondent om eventuele vragen te stellen of zijn of haar mening te geven over het onderwerp, een pseudoniem voor te stellen of om aan te geven als ze interesse hadden om een transcriptie van het interview of de uiteindelijke scriptie te ontvangen. De respondenten werden meegedeeld dat wanneer ze zich bedenken over hun deelname, ze zich nog bij mij konden melden en dat dan de opnames vernietigd zouden worden. Van deze optie is geen gebruik gemaakt.

Het interviewschema heb ik ontwikkeld tussen juli en december 2014 op basis van het boek *Doing Interviews* van Steinar Kvale (2001) en een practicum over interviewen, georganiseerd door de Faculteit Godgeleerdheid & Godsdienstwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen en gegeven door docent Marjo Buitelaar in 2014. Het interview is drie keer getest op mensen in mijn eigen directe omgeving en op basis hiervan drie keer grondig herzien. Ook zijn er kleinere aanpassingen gemaakt tijdens het proces van het verzamelen van de interviews en aan de hand van feedback van Buitelaar.

3.1.2 Dataverzameling

Tussen november 2014 en juli 2015 heb ik het genoeg gehad negen interviews af te mogen nemen in verschillende delen van Nederland. In Tabel 1 staan de pseudoniemen, de leeftijd ten tijde van het afnemen van het interview en het geslacht van de negen respondenten. De leeftijd van de respondenten lag ten tijde van het afnemen van de

interviews tussen de 17 en de 50; drie van de negen geïnterviewden zijn vrouwen. De interviews zijn allemaal in het Nederlands afgenomen. Van de negen respondenten zijn vier van Turkse afkomst en vier van Marokkaanse afkomst. Hassan is als enige van Marokkaans-Algerijnse afkomst. De geïnterviewden heb ik via verschillende wegen en kanalen kunnen bereiken; via mijn eigen sociale kringen, via islamitische organisaties en via eerdere respondenten. Van tevoren was bij potentiële respondenten bekend dat het interview in het kader van mijn masterscriptie zou zijn en dat het onderwerp deugden, religie en nationaliteit betreft.

Tabel 1

Biografische gegevens respondenten.

<u>Naam (pseudoniem)</u>	<u>Leeftijd</u>	<u>Geslacht</u>
Soufien	17	M
Ayşe	50	V
Nur	29	V
Khalid	47	M
Hasan	28	M
Faruk	25	M
Hassan	50	M
Maher	43	M
Ilana	33	V

De interviewopnames zijn met een geluidsopnameapparaat opgenomen en volledig getranscribeerd. Per interview is er een bondig analyseverslag gemaakt. Alle deugden die tijdens de deugdenopdracht zijn genoemd, zijn tijdens het interview genoteerd. In dit hoofdstuk zal er eerst voornamelijk naar de selectie van deugden worden gekeken. Hierna zal er worden gekeken in hoeverre respondenten dezelfde deugden over verschillende deugdenopdrachten selecteerden.

Naast de analyse van de deugden zijn de interviewtranscripties ook tekstueel geanalyseerd. In Hoofdstuk 4 en Hoofdstuk 5 zal hier voornamelijk naar worden gekeken. De methode en analyse van het tekstueel analyseren zal daarbij worden in Hoofdstuk 4 beschreven en onderbouwd.

3.2 Analyse deugdenopdracht

Zoals eerder aangegeven, is er in het interview aan elke respondent gevraagd om deugdenkaarten te selecteren: welke deugden voor de respondenten zelf belangrijk zijn, welke deugden volgens de respondenten belangrijk worden gevonden in hun directe omgeving, welke deugden volgens de respondenten belangrijk worden gevonden door 'Nederlanders in het algemeen' en welke deugden volgens de respondenten belangrijk worden gevonden door hun ouders. In dit deel zal eerst worden gekeken naar het afnemen van de deugdenopdracht: hoe het verliep, of het duidelijk was wat er met 'deugden' bedoeld werd en of respondenten verschillende deugden herkende in zijn of haar eigen leven. Daarna worden de resultaten van deze deugdenopdracht beschreven en zal er naar de uitkomsten van dit gedeelte van het interview worden gekeken.

3.2.1 Deugdenopdracht in de praktijk

De deugdenopdracht verliep in de interviews goed; in alle negen interviews waren de vier opdrachten duidelijk en alle respondenten waren bereid de instructies op te volgen. Toch gaven niet alle respondenten aan dat ze zich bewust van de term 'deugd' zijn of wat dit precies inhoudt. In het geval van een paar respondenten was er vooral herkenning van de termen die als deugden aangereikt worden, zoals de deugden op de deugdenkaarten. Zo zegt Ayşe:

Ik leef wel met al deze deugden, wat je allemaal geschreven hebt [de deugdenkaarten, BvN] komt in mijn leven allemaal voor. Ene minder dan de andere, eh... Maar... Zelfs, zelf had ik niet op eh, was er opgekomen zeg maar.

Ayşe gaf hier aan dat de term 'deugd' voor haar niet zo duidelijk was: ze was zelf niet op deze deugden gekomen. Toen zij de deugdenkaarten zag, wist ze wat deugden zijn en erkende ze het als dingen die belangrijk zijn in haar dagelijkse leven. Soufien gaf een soortgelijke houding tegenover deugden aan:

Meestal heb je dat niet zo – zelf niet zo erg door, maar je doet het wel heel erg veel dat [de deugdenkaarten, BvN] zijn wel echte... Dagelijkse dingen voor mij in ieder geval waar ik me aan hou. Dat zeker, dat zijn echt, ja. Levensverrichtingen en zo.

Ook voor Soufien geldt dat hij meent niet bewust bezig te zijn met deugden op zich, maar dat de deugden zoals afgebeeld op de deugdenkaarten wel dingen zijn waar hij zich bewust mee bezig zegt te houden. Het meebrengen van de deugdenkaarten lijkt Ayşe en Soufien te hebben geholpen om de vragen over deugden te kunnen beantwoorden. Beiden zeiden het woord 'deugd' niet te gebruiken, in tegenstelling tot een aantal specifieke deugden die op de deugdenkaarten stonden afgebeeld.

Het belang van deugden werd door de respondenten op verschillende manieren geïnterpreteerd. Respondenten zagen deugden als belangrijk in verschillende dimensies van hun leven, zoals religie, werk, opvoeding, de gehele maatschappij en ten aanzien van tegenwoordige ontwikkelingen in de wereld. Deugden werden vaak omschreven met gebruik van het woord 'leven': zonet werd al zichtbaar dat Soufien deugden als 'levensverrichtingen' ziet. Verder werden deugden onder andere gezien als een 'levenslijn' (Nur), 'levensstijl' (Ilana), iets van het 'dagelijks leven' (Maher) of dat je 'naar deugden leeft' (Ayşe). Deugden lijken voor verschillende respondenten dus verweven te zijn met het dagelijkse leven en derhalve van persoonlijk belang te zijn.

Verschiedende respondenten erkenden een maatschappelijke of sociale functie van deugden. Bijvoorbeeld, toen ik Faruk vroeg naar hoe belangrijk deugden voor hem zijn, antwoordde hij: 'Heel erg belangrijk. Heel heel heel erg belangrijk vooral nu in deze tijd [...]'. Faruk lichtte dit toe door te zeggen dat de islam in Nederland volgens hem onder vuur staat. Hij, als Nederlandse moslim, voelt zich verantwoordelijk om het goede voorbeeld te geven. Faruk zag de deugden uit de korte opdracht als voorbeelden van uit te leven moraliteit waaruit dit goede voorbeeld uit op te bouwen is.

Faruk is niet de enige die de maatschappelijke functie van deugden benadrukte. Zo zag Khalid deugden als een vorm van waarden:

Ja het [deugden, BvN] is echt waarden voor mij betreft, hè, waarde in de zin van, ja elke maatschappij heeft het en elke maatschappij heeft het nodig hè, die zijn eigenlijk verschillen-vergelijk ik met schroefjes waar je mee zeg maar planken kunt vastbinden. En als een schroefje los is dan is het niet zo erg, maar als de schroefjes los zijn dan eh, dan gaat alles

[lacht] naar beneden storten, en dan heb je een probleem snap je? Dat is dat is die zijn eigenlijk zeg maar ehm... Ja de bouwstenen zeg maar van elke maatschappij als er gaten in je in je bouw zitten, loop je het risico dat dat fout gaat.

Khalid gebruikt in dit fragment twee metaforen om de rol van waarden en daarmee deugden te illustreren: als schroeven die planken vasthouden of als bakstenen in een muur. Hiermee gaf hij tijdens het interview aan dat deugden voor hem van essentieel belang zijn in het opbouwen en bijeenhouden van een samenleving. Is er een gebrek aan deugden, dan zal een samenleving, volgens Khalid, ineen kunnen storten.

Hoewel de respondenten zeiden het begrip 'deugd' niet te gebruiken in hun dagelijks leven, gaven zij wel aan dat de deugden wel een rol spelen in hun leven. Wel verschilden respondenten in hun opvattingen over wat deugden precies zijn: of een deugd iets is wat je *doet* of iets wat je *bent*. De meeste respondenten zagen in deugden wel iets wat je doet, hoewel er ook werd gezegd dat deugden te maken hebben met wie je bent als persoon. Meerdere malen werd er een bepaalde balans van doen en zijn geschetst, bijvoorbeeld door Ayşe en Ilena:

Dat [deugden, BvN] ben ik zelf ook. Ik maak uiteindelijk wie ik ben. Niemand anders kan mij, in de vorm geven hè? Al die deugden met die deugden geef je jezelf een vorm.

[...] hoop is iets waar ik mij toe moet toe aan moet zetten, dat ik mezelf ook moet programmeren van oké, waar ehm eh... Maar dan, daarin zal ik mezelf moeten eh moeten, maar... Moet mijn mind erop trainen van oké weet je, dit is waar ik misschien moeilijke periode maar dan denk ik terug aan goede momenten die ik had, dus hoop moet ik bij mezelf kweken en openheid zit er al, ja.

Opvallend zijn hier de verschillende manieren waarop het aanleren van deugden wordt omschreven ('jezelf maken', 'jezelf een vorm geven'; 'programmeren', 'trainen', 'kweken'). Er komt hier een duidelijke opvatting naar boven, namelijk dat een persoon veel werk moet *doen* om een deugdelijk persoon te *zijn*. Vanuit deze gedachte is het dus nooit vanzelfsprekend om moreel te handelen, zelfs niet wanneer het belangrijk voor een persoon is om moreel te handelen.

3.2.2 Resultaten deugdenopdracht

De uiteindelijke resultaten van de deugdenopdrachten zijn te zien in Tabel 2, 3 en 4. Uiteindelijk zijn niet bij elke deugdenopdracht vijf deugden geselecteerd. Wanneer ik tijdens het interview bemerkte dat een respondent moeite had met het selecteren van de deugdenkaarten, bijvoorbeeld wanneer er niet vijf, maar vier of zes deugden voor de respondent van belang waren, heb ik de respondenten ook vier of zes deugdenkaarten laten kiezen. Bij het interview met Maher zijn er vanwege tijdsnood geen deugden geselecteerd die volgens hem voor zijn ouders belangrijk zijn.

Een paar door de respondenten ingebrachte deugden zijn uit de analyse weggelaten, omdat ze naar de definitie van deze scriptie niet als deugd geclassificeerd konden worden. Een voorbeeld is 'veiligheid', wat volgens een respondent erg gewenst is bij Nederlanders. Hoewel het zeker iets zou kunnen zijn wat veel Nederlanders wensen te zien in hun maatschappij, is veiligheid geen morele waarde en valt niet binnen de in deze scriptie gehanteerde definitie van 'deugd'. Vijf termen die door respondenten werden aangemerkt als deugden zijn op deze manier verwijderd uit de analyse en de tabellen. De door deze respondenten aangedragen deugden zijn in Tabel 2 cursief weergegeven.

Daarnaast was er ook één respondent (Ilena) die in de eerste deugdenopdracht (deugden die belangrijk zijn voor de respondent zelf) twee dimensies deugden zag: deugden die belangrijk zijn 'ten opzichte van een ander' en deugden die belangrijk zijn 'vanuit jezelf'. Zij heeft in dit onderdeel dus tien deugden geselecteerd. Aangezien zij dus twee keer zoveel deugden in deze categorie heeft geselecteerd, is in Ilena's geval de kans dat er overlap is tussen de geselecteerde deugden groter. In de analyse van de overeenkomsten tussen de verschillende deugden wat in Tabel 4 terugkomt, zijn de deugden die Ilena voor zichzelf geselecteerd heeft daarom weggelaten. In totaal zijn er 167 deugden in Tabel 2 en 3 opgenomen: het aantal gebruikte deugden in Tabel 4 is per combinatie tussen haakjes weergegeven. In Tabel 3 zijn de deugden in volgorde gezet van meest genoemd naar minst genoemd.

Tabel 2

Deugden per respondent per onderdeel.

Respondent	Onderdeel	Respect	Liefde	Verantwoorde- lijkheid Vertrouwen	Geduld	Gehoorzaam- heid	Zelfstandig- heid Vreugde	Doelgericht- heid Openheid	Wijsheid	Zelfvertrou- wen Zelfbeheer- sinn Hoop	Moed	Oprecht- heid	Inzetbereid- heid Altruïsme (Onofficinn) Betrokken- heid Nuchterheid
Soufien	Zelf	•		•	•	•	•						
	Directe omaevina Nederlanders	•	•	•			•	•		•			
	Ouders	•		•	•	•	•	•					
Avse	Zelf	•	•	•	•	•					•		
	Directe omaevina Nederlanders	•	•	•	•	•	•	•					
	Ouders	•	•	•	•	•		•					
Nur	Zelf		•	•	•				•			•	
	Directe omaevina Nederlanders	•	•	•	•	•	•	•		•	•		
	Ouders		•	•	•	•							
Khalid	Zelf	•	•	•		•		•					
	Directe omaevina Nederlanders	•	•	•	•	•		•			•		
	Ouders	•	•	•	•	•		•	•				
Hasan	Zelf		•	•		•		•					
	Directe omaevina Nederlanders	•	•	•		•	•	•	•	•			
	Ouders	•	•	•	•	•		•			•		
Faruk	Zelf	•	•	•	•				•				
	Directe omaevina Nederlanders			•								•	•
	Ouders	•	•	•	•	•		•					•
Hassan	Zelf	•		•	•			•		•			
	Directe omaevina Nederlanders			•	•	•	•	•		•			
	Ouders		•	•		•	•	•	•				
Maher	Zelf	•	•	•	•	•							
	Directe omaevina Nederlanders	•		•	•	•	•	•			•		
Ilana	Zelf (teanover anderen)	•		•	•	•							
	Zelf (intern)		•				•		•	•			
	Directe omaevina Nederlanders	•		•	•	•				•			
	Ouders	•	•	•		•	•				•		

Tabel 3

Aantal gekozen deugden per deugdenopdracht.

<u>Deugden</u>	<u>Onderdeel deugdenopdracht</u>				
	Zelf	Directe omgeving	Nederlanders	Ouders	Totaal
Respect	7	6	3	6	22
Liefde	7	5	2	7	21
Verantwoordelijkheid	7	6	3	2	18
Vertrouwen	2	5	2	7	17
Gehoorzaamheid	3	4	1	4	12
Geduld	6	2	0	3	11
Zelfstandigheid	2	1	6	2	11
Vreugde	2	3	2	2	9
Doelgerichtheid	2	1	5	0	8
Openheid	1	2	3	2	8
Wijsheid	3	1	1	2	7
Zelfvertrouwen	1	1	4	1	7
Zelfbeheersing	3	1	2	0	6
Hoop	2	1	0	0	3
Moed	0	1	1	1	3
Andere deugden*	1	2	2	0	5

*Deugden die door een respondent zijn toegevoegd.

Tabel 4

Overeenkomende deugden: aantallen (maximaal aantal mogelijke overeenkomende deugden) en percentages.

	<u>Directe omgeving</u>		<u>Nederlanders</u>		<u>Ouders</u>	
Zelf*	17 (38)	45%	9 (32)	28%	16 (34)	47%
Directe omgeving	-		12 (37)	32%	18 (37)	49%
Nederlanders	-		-		8 (32)	22%
Ouders	-		-		-	

*Vanwege het grotere aantal deugden die Ilena in deze categorie had geselecteerd, zijn de door haar geselecteerde deugden uit de analyse van de categorie 'zelf' geweerd.

Uit de tabellen zijn een paar opmerkelijke dingen te halen. 'Respect', 'verantwoordelijkheid', 'geduld', 'liefde' en 'vertrouwen' zijn deugden die in elk interview zijn genoemd. Blijkbaar zijn dit deugden die iedere respondent herkende en belangrijk vond. 'Hoop' en 'moed' zijn daarentegen niet vaak uitgekozen door de respondenten: deze werden niet gezien als behorende tot de belangrijkste deugden, ongeacht voor welke doelgroep deugden geselecteerd werden.

De meeste respondenten (zeven van de negen) zagen 'respect', 'liefde' en/of 'verantwoordelijk' als een belangrijke deugd voor zichzelf. Ook 'geduld' bleek een belangrijke deugd voor vele respondenten te zijn (zes van de negen). De deugd 'moed', daarentegen, werd door geen enkele respondent genoemd als een belangrijke deugd voor zichzelf. Bijna de helft van de deugden die in deze categorie geselecteerd zijn, kwamen overeen met de deugden die dezelfde respondent selecteerde voor deugden in de directe omgeving of de deugden van de ouders. Deugden die volgens de respondenten door 'Nederlanders in het algemeen' belangrijk worden gevonden, zijn voornamelijk anders dan de deugden die respondenten zelf het belangrijkste vonden: 9 van de 32 mogelijk overeenkomende deugden kwamen in dit geval overeen.

De deugden die respondenten selecteerden voor de opdracht 'deugden in de directe omgeving' zijn vrij evenredig gebruikt: respondenten zagen vooral deugden als 'respect', 'verantwoordelijkheid' (zes van de negen) 'liefde' en 'vertrouwen' (vijf van de negen) als belangrijk voor de mensen in hun directe omgeving. Over het algemeen zagen respondenten de deugden die volgens hen in de directe omgeving belangrijk vinden vaak als deugden die zij zelf ook belangrijk vinden (45%) of wat respondenten zeiden te verwachten dat hun ouders ook belangrijke deugden vinden (47%). De overeenkomst tussen de deugden waarvan verwacht werd dat men het in de directe omgeving belangrijk vindt en de deugden waarvan verwacht werd dat de ouders belangrijk vinden lijkt logisch: de ouders maken voor veel respondenten deel uit van hun directe omgeving.

De meeste respondenten (zes van de negen) meenden dat Nederlanders in het algemeen de deugd 'zelfstandigheid' belangrijk vinden. Ook is de deugd 'doelgerichtheid' in deze categorie vaak gekozen: van de acht keer dat deze deugd is geselecteerd, is deze vijf keer voor de categorie 'Nederlanders in het algemeen' gekozen. Niet één van de respondenten dacht bij Nederlanders aan 'geduld' of 'hoop'. 'Geduld' is een opvallende deugd hier: veel respondenten vonden 'geduld' zelf wel een belangrijke deugd. Opvallend is daarnaast dat er weinig samenhang is tussen de deugden waarvan de respondenten verwachtten dat Nederlanders deze belangrijk vinden en de deugden die de respondenten zelf belangrijk vonden: slechts negen deugden die een respondent voor zichzelf selecteerde, werden ook bij het onderdeel 'Nederlanders' gekozen (28%). Hoewel de respondenten zelf allemaal de Nederlandse nationaliteit bezitten, leken ze blijkbaar toch een verschil te zien in

welke deugden belangrijk worden gevonden in Nederland en welke deugden zij zelf belangrijk vinden om na te leven. Nog minder samenhang is er tussen de deugden die de ouders van de respondenten belangrijk zouden vinden en de deugden die Nederlanders belangrijk zouden vinden: slechts 8 keer werd er een gelijke deugd geselecteerd over de twee categorieën (22%).

Er vallen verschillende dingen op bij de deugdenopdracht over de ouders. De respondenten verwachtten dat hun ouders vooral 'liefde', 'vertrouwen' (zeven van de acht respondenten) en 'respect' (zes van de acht respondenten) belangrijk zouden vinden. Geen respondent dacht dat zijn of haar ouders 'doelgerichtheid', 'zelfbeheersing' of 'hoop' één van de belangrijkste deugden zouden vinden. Zoals eerder genoemd, vallen de geselecteerde deugden in deze categorie voor een deel samen met de deugden in de categorie 'directe omgeving' en de deugden uit de categorie 'zelf'.

Deze interpretatie van de data zijn gebaseerd op een kleine onderzoeksgroep, namelijk op slechts negen respondenten. Hierdoor kunnen er geen uitspraken worden gedaan over een grotere populatie, bijvoorbeeld over de zienswijze van Nederlandse moslims over andere personen in de Nederlandse maatschappij. Toch is er binnen de groep van de negen respondenten een lijn te ontdekken: in deze onderzoeksgroep zag men meer overeenkomende deugden tussen henzelf en hun directe omgeving en ouders dan tussen henzelf en 'Nederlanders' in het algemeen. Eveneens zagen de respondenten weinig overeenkomsten tussen de deugden die volgens hen hun ouders belangrijk vinden en de deugden die volgens hen in Nederland in het algemeen belangrijk worden gevonden.

Hoe er naar verschillende deugden gekeken werd, verschilde niet alleen per respondent, maar ook per opdracht. Soms selecteerde een respondent één deugd voor verschillende opdrachten, maar werd deze deugd op verschillende manieren geïnterpreteerd. Zo gaf Ayşe bijvoorbeeld aan dat 'respect' volgens haar zowel belangrijk is voor haarzelf als voor de meeste Nederlanders, maar is de exacte toepassing van de deugd verschillend:

Ayşe: Ja dat [respect, BvN] is bij Nederlanders komt ook eh, heel vaak voor. Eh... Op een andere manier dan bij ons. Wij hebben heel, heel erg respect voor onze ouderen voor onze, naasten, kinderen of, meer familie. Bij de Nederlanders respect voor iedereen weet je, eh [...]

ook niet Nede- alle Nederlanders zijn dezelfde, dus, ze hebben, respect voor elkaar. Dat komt bij Nederlanders ook eh, heel vaak voor.

BvN: Maar niet zozeer bij familie, respect voor ouderen.

Ayşe: Ja ook wel denk ik [...] Maar is toch wat eh, een andere vorm. Respect op andere vorm vind ik dan.

Dat sommige deugden op verschillende manieren ('op andere vorm') terugkomen in de opdrachten is in de analyse van de deugdenopdracht niet meegenomen. Zou dit wel zijn meegenomen, zou er in alle categorieën nog minder overlap zijn: deugden die belangrijk zijn voor het zelf zouden, bijvoorbeeld in Ayşes geval, nog minder overeenstemming vertonen met de deugden die volgens Ayşe belangrijk zijn voor Nederlanders in het algemeen.

In vergelijking met ander onderzoek naar deugden waarnaar in deze scriptie naar verwezen wordt (Van Oudenhoven, Blank, Leemhuis, Pomp & Sluis, 2008; Van Oudenhoven, Jedan, Sluis & De Looijer, 2010 en Sluis, 2014) waren de deugden die de respondenten van dit onderzoek als belangrijkste voor zichzelf zagen veelal in overeenstemming met de antwoorden die respondenten in de andere onderzoeken gaven. De deugden 'respect' en 'liefde' werden bij elk onderzoek als twee van de belangrijkste deugden gezien. In de andere onderzoeken werd de deugd 'betrouwbaarheid' vaak ook als één van de meest belangrijke deugden genoemd – door een fout in de analyse van de onderzoeken is 'betrouwbaarheid' helaas niet meegenomen in de deugdenopdracht. Daarentegen werd 'verantwoordelijkheid' wel als één van de belangrijkste deugden genoemd door de respondenten. 'Geduld' werd in andere onderzoeken door respondenten niet zo belangrijk gevonden als in het scriptieonderzoek; in Sluis werd deze deugd iets belangrijker gevonden onder respondenten die moslim zijn, maar kwam de deugd ook onder deze groep respondenten pas op plek negen. Bij andere onderzoeken werd 'geduld' niet meegenomen, hoewel deze onder de respondenten van dit onderzoek dus wel als belangrijke deugd werd beschouwd.

3.3 Conclusie: analyse deugdenopdracht

De deugdenopdracht was een prettige manier om over deugden te interviewen: de opdracht was voor iedereen duidelijk, de respondenten konden er zonder uitzondering iets mee en bovendien was het een goede manier om het ijs te breken tussen de interviewer en de respondent. Uit de deugdenopdracht kan worden opgemaakt dat deugden, ondanks dat

het woord 'deugd' niet direct door iedereen werd herkend, belangrijk en relevant zijn in de levens van de respondenten.

Van de deugdenopdrachten zijn er in een paar gevallen niet vijf deugden per opdracht geselecteerd. Dit maakt de analyse minder duidelijk. Toch valt er van de geselecteerde deugden die uit deze opdracht naar voren komen verschillende dingen op te merken. Ten eerste is het opvallend dat de respondenten bij Nederlanders vooral aan de deugden 'doelgerichtheid' en 'zelfstandigheid' dachten en bij hun ouders vooral aan de deugden 'liefde' en 'vertrouwen'.

De deugden die respondenten het belangrijkste vonden, werden volgens hen redelijk vaak ook belangrijk gevonden in hun directe omgeving of bij hun ouders. Bijna de helft van de geselecteerde deugden komen met elkaar overeen bij deze opdrachten. Dit valt op verschillende manieren te interpreteren: respondenten kunnen wat zij belangrijk vinden op belangrijke personen in hun leven projecteren; anderzijds kunnen ze ook de voor hun belangrijke eigenschappen van belangrijke personen in hun leven op zichzelf projecteren. Het valt ook niet uit te sluiten dat de door de respondenten verwachte overeenkomsten werkelijk bestaan: in de directe omgeving zoekt men vaak personen op, op wie men lijkt. Dat er overeenkomsten bestaan tussen welke deugden respondenten belangrijk vonden en welke deugden hun ouders volgens hen belangrijk vinden kan bijvoorbeeld te maken met de opvoeding: bepaalde deugden zouden door hun ouders aangemoedigd zijn in de jeugd van de respondenten. In sommige gevallen vertelden respondenten ook over deugden in de opvoeding; dit zal onder andere terugkomen in Hoofdstuk 4.

Wat Nederlanders volgens de respondenten belangrijke deugden vinden, komt relatief weinig overeen met wat respondenten zelf belangrijk zeiden te vinden. Nog minder overeenkomsten bestaan er tussen de deugden die volgens de respondenten voor hun ouders belangrijk zijn en de deugden die volgens de respondenten voor Nederlanders in het algemeen belangrijk zijn. Het lijkt erop dat de respondenten culturele verschillen zagen in de deugden die belangrijk worden gevonden. Vanuit de deugdenopdracht valt niet te zeggen waaraan ze de verschillen in deugden toeschreven.

Hoewel de verkregen data uit de deugdenopdrachten interessante dingen laten zien, is dit nog niet het hele verhaal. Rond en tijdens het uitvoeren van de deugdenopdracht is er

veel aanvullende informatie in het woordgebruik van de respondent te vinden. Hier zal in de volgende hoofdstukken aandacht aan worden besteed.

Hoofdstuk 4: Deugden en identificatiepatronen

In het vorige hoofdstuk is naar voren gekomen welke deugden de verschillende respondenten uitkozen in de deugdenopdracht. Welke deugden de respondenten selecteerden, geeft inzicht in het belang van deugden voor de respondenten, maar laat ook veel informatie achterwege. Respondenten zouden het bijvoorbeeld eens kunnen zijn over welke deugden belangrijk zijn, maar het oneens zijn over bijvoorbeeld de precieze waarde, definitie of toepassing van deze deugden. In dit hoofdstuk zal centraal staan waar respondenten deugden mee in verband brachten en hoe respondenten over deugden hebben gesproken tijdens de interviews. Hierbij zal ik kijken naar wat de respondenten zeggen tijdens, voor en na het maken van de deugdenopdrachten. Ik zal beginnen toe te lichten hoe de interviewtranscripties geanalyseerd zijn; daarna zal ik nog kort de te beantwoorden onderzoeksvragen herhalen die in Hoofdstuk 2 geformuleerd zijn. Vervolgens zal ik de resultaten van de tekstuele analyse beschrijven.

4.1 Analyse

In het vorige hoofdstuk staan de uitkomsten van een deel van de interviews centraal, namelijk de deugdenopdrachten. In dit hoofdstuk wordt de gesproken tekst van de negen respondenten onderzocht. De transcripties van de negen interviews vormen de data die in dit hoofdstuk gebruikt worden.

Aangezien het analyseren van de tekstuele gegevens anders is dan het analyseren van de deugdenopdrachten is er in dit hoofdstuk een andere analysemethode toegepast. De methode die ik in dit hoofdstuk aanwend - het coderen - is gebaseerd op een methode die beschreven wordt in Kvale's boek *Doing Interviews* (2001). Met coderen wordt bedoeld dat onderwerpen die van belang zijn bij het beantwoorden van de interviewvragen worden vastgesteld vanuit thema's die in de vraagstelling van het onderzoek centraal staan (deductieve codes). Daarnaast bestaat er ook de mogelijkheid dat wanneer een ander thema van belang blijkt te zijn vanuit informatie die naar boven komt tijdens het interview, deze thema's ook worden inbegrepen in de analyse (inductieve codes). Deze codes worden in een 'coderingsboek' samengevat, wat uiteindelijk de basis vormt voor het selecteren van de relevante stukken tekst uit de interviewtranscripties. Zo wordt er dus gericht gezocht naar informatie die relevant is voor het onderzoek en bestaat er ook ruimte voor zaken die uit het

materiaal zelf naar voren komen. Het openstaan voor eventueel belangrijke thema's die niet in het ontwerp van de interviews zijn meegenomen, komt dus terug in zowel het semi-gestructureerde interview als in de analysemethode.

De analyse van de verschillende interviews heeft geleid tot een bestand aan gecodeerde interviewfragmenten, per interview en per onderwerp. Deze zijn daarna naast elkaar gelegd om te kijken waar er verbanden liggen tussen de interviews en binnen de interviews zelf. Vervolgens zijn de interviewfragmenten per deelvraag verzameld om zo antwoorden op deze vragen te kunnen vinden. De opbouw van dit hoofdstuk resulteert direct uit de resultaten van deze vergelijkingen, van veel voorkomende, prominente en terugkerende thema's naar minder voorkomend, minder prominente en minder vaak terugkerende thema's.

In het volgende gedeelte zal ik de resultaten van deze analysemethoden presenteren. Hier zal de opbouw grotendeels de resultaten van de analyse volgen. Ten eerste zal er terug worden gekeken naar het mogelijke verband tussen deugden en identiteit. Daarna zal ik ingaan op de verschillende domeinen en manieren waarop respondenten over deugden praten. Er zal opvolgend aandacht worden besteed aan het mogelijke verband tussen deugden en religie, deugden en nationaliteit, deugden en interculturaliteit en deugden en overige domeinen in het leven van de respondenten.

4.1.1 Deugden en het ik-zijn: identiteit & deugden

In Hoofdstuk 2 wordt het mogelijke verband tussen deugden en identiteit geschetst. In dit hoofdstuk zal ik dieper ingaan op het mogelijke verband tussen deugden en identiteit. Voordat de resultaten van de analyse worden beschreven, zal ik nog kort de onderliggende gedachten van deze analyse herhalen. Daarna zal ik in deze paragraaf onderzoeken of er een directe link tussen identiteit en deugd: het zich identificeren met een specifieke deugd.

Eén van de uitgangspunten van deze scriptie is om te onderzoeken hoe er naar deugden wordt gekeken en in hoeverre deugden een belangrijke rol spelen in de levens van de respondenten. Een manier waarop deugden belangrijk zouden kunnen zijn, is dat ze als onderdeel van het zelf of onderdeel van de identiteit worden gezien. Blasi's model van de morele identiteit (MMI) geeft een beeld hoe moraliteit in het zelfbeeld van een individu kan worden geïntegreerd. Volgens deze theorie kan een persoon een morele zelf ontwikkelen, die deel uitmaakt van de identiteit van een persoon.

Naast het MMI kan de identiteitsdynamiek van een persoon ook worden beschreven met behulp van de dialogische-zelftheorie (DZT) van Hubers. Identiteit wordt in deze theorie omschreven als een combinatie van dialoog en zelf. De identiteit van een persoon komt vanuit verschillende delen tot stand (deelidentiteiten) die met elkaar in dialoog zijn. Zo kan een persoon een deelidentiteit hebben die vooral te maken heeft met beroep, rol in het gezin of persoonlijke doelen.

In beide modellen wordt gesuggereerd dat moraliteit, waaronder deugden vallen, op een bepaalde manier samen zou kunnen vallen met de identiteit van een persoon. In het MMI wordt integratie van de moraliteit van een persoon met de identiteit als 'morele zelf' bestempeld; in de DZT wordt betoogd dat de identiteit uit meerdere deelidentiteiten bestaat, waarin bepaalde rollen worden benadrukt. In de volgende delen zal worden gekeken of er en in hoeverre deugden inderdaad samenhangen met het identiteitsgevoel van de respondenten. Met het zich kunnen identificeren met een specifieke deugd wordt bedoeld het gevoel te hebben een soort belichaming van een deugd te zijn. Zo zou een persoon het gevoel kunnen hebben dat betrouwbaarheid een kenmerk van de persoon is, dat zodanig belangrijk is dat het voor de respondent een deel van zichzelf uitmaakt. Als we terugkijken naar bijvoorbeeld de 'Twenty Statement Test'⁵ dat in Hoofdstuk 2 beschreven wordt, zou een persoon als één van de statements kunnen zeggen: 'ik ben betrouwbaar'. Een dergelijke uitspraak over de persoon (*ik ben*) gecombineerd met een deugd (betrouwbaarheid) geeft aan dat voor deze persoon een deugd een belangrijke eigenschap of een deel van de identiteitszin is.

Identificeren met een deugd en het belichamen van een bepaalde deugd hoeven niet per se aan elkaar verbonden te zijn. Zo kan een persoon veel waarde hechten aan betrouwbaar zijn, zonder dat deze het gevoel heeft een soort van belichaming van deze deugd te zijn. Wanneer men het gevoel heeft dat een bepaalde deugd meer is dan iets van waaruit men probeert te leven, wordt het meer dan alleen een deugd; het wordt een deel van de identiteit zelf. Wanneer een deugd deel gaat uitmaken van de identiteitsbeleving van een persoon, wordt de deugd een deel van de 'ik'. Zie bijvoorbeeld volgende citaten, respectievelijk van Hassan en Ilena:

---

⁵ De 'Twenty Statement Test' (TST) is een vragenlijst in de vorm van één opdracht, namelijk om twintig keer een zin op te schrijven beginnende met de woorden 'ik ben'. Het heeft als doel informatie over de respondent, zijn zelfbeeld en identiteit zichtbaar te maken (Kuhn & McPartland, 1954).

Ja het respect zie ik als een soort eigenlijk, ik weet het niet. Maar dan zit het er kennelijk zo ingebakken, dat ik niet anders ken! [...] dat is ook voor mij net zoals ademen bij wijze van spreken.

Deze heb ik eigenlijk bewust niet bij... Bijgedaan omdat dat gewoon, ja ik vind dat dat gewoon, van nature bij mij hoort, dus daar zie ik verschil, ja daar zie ik op zich niet meer als een deugd. Omdat dat gewoon iets is wat mij, als persoon bevat. [...] Dat is iets wat ik eigenlijk en, bij mij vindt passen en... Ja tweede natuur wil ik het niet zeggen maar zo voelt het wel, ja.

De deugd respect, daar hoeft Hassan niet bij stil te staan; het zit zo in zijn persoon dat hij er geen moeite voor hoeft te doen om dit uit te dragen. Hassan ziet zichzelf als een persoon die respectvol is: dit is een deel van zijn identiteitsbeleving. Ook Ilena heeft een deugd (openheid) die haar 'als persoon bevat'; het is niet iets waarvoor ze moeite moet doen om uit te leven; het is een deel van haar. Zowel bij Hassan en Ilena is er te zien dat een deugd kan worden gezien als een belangrijke eigenschap van een persoon: dit is *wie ze zijn*.

Het integreren van bepaalde deugden in het zelfbeeld, zoals Hassan en Ilena beschrijven, komt op deze wijze niet vaak voor in de interviews. Deugden worden wel vaak gezien als belangrijke eigenschappen, maar niet als eigenschappen die als centraal deel van de identiteit fungeren. Over een andere deugd, geduld, zegt Ilena bijvoorbeeld:

[...] ik vind het wel toch heel erg belangrijk te blijven schakelen van 'oké het gaat nu niet om mij, deze persoon is nog niet zo ver', dat je daarin toch het stukje geduld kunt opbrengen, ja.

De deugd 'geduld', hoewel ook belangrijk voor Ilena, heeft een andere waarde dan de deugd 'openheid' in haar leven. 'Geduld' is iets wat ze toepast, onder andere op haar werk als therapeute waar ze het in haar voorbeeld over heeft. 'Openheid' zegt Ilena ook toe te passen bij dit werk, maar is iets wat haar omschrijft als persoon. Zodoende is er dus een verschil tussen een deugd belangrijk vinden en zich identificeren met een deugd.

In tegenstelling tot de deugd 'respect' bij Hassan en de deugd 'openheid' bij Ilena, lijken veel deugden voornamelijk samen te hangen met bepaalde domeinen in het leven van de respondent. Ik zal beargumenteren dat deugden meestal niet een specifiek deel van de identiteit vormen, maar vaker deel uitmaken van specifieke deelidentiteiten. In de volgende

twee paragrafen zal ik ingaan op twee deelidentiteiten waarin deugden bij de meeste interviews een prominente rol leken te spelen: religie en nationaliteit.

4.2 Deelidentiteiten en deugden: religie

Tijdens elk interview blijkt de islam in meer of mindere mate een bron te zijn voor moreel of deugdelijk handelen. In deze paragraaf zal ik dieper ingaan op de vraag hoe de respondenten tijdens de interviews deugden aan hun religie en religieuze overtuigingen koppelden.

Ondanks dat het mogelijke verband tussen deugden en religie niet expliciet in het interviewontwerp is opgenomen, spraken de respondenten op verschillende manieren over hun religie tijdens de deugdenopdrachten. Sommige respondenten verbonden deugden vaak aan hun religie, terwijl anderen dit in een mindere mate deden. Uiteindelijk heeft iedere respondent deugden aan religie gekoppeld, zonder dat ik daar in de eerste instantie direct naar vroeg. In een paar interviews heb ik wel gevraagd in hoeverre respondenten een verband zien tussen religie en deugden, wanneer bleek dat religie vaker werd aangehaald.

Om orde te scheppen vanuit de vele uitspraken waarin de islam voorkomt als bron of inspiratie voor moreel gedrag, heb ik onderscheid gemaakt tussen de verschillende manieren waarop religie en deugden door de respondenten met elkaar in verband zijn gebracht. Deze heb ik onderverdeeld in drie categorieën: deugden die verbonden worden aan een religieuze bron (rituelen, handelingen, teksten, personen, enzovoort), deugden die verbonden worden aan het identificeren met de religieuze groep en deugden die verbonden worden aan de eigen religieuze overtuigingen (doel van het leven, oorsprong van het leven, Dag des Oordeels, enzovoort).

4.2.1 Deugden uit religieuze bron

De eerste categorie van de manieren waarop de islam terug komt in het bespreken van deugden heeft te maken met de religieuze bron of handeling, te weten de Koran, de Hadith, het voorbeeld van Mohammed of andere islamitische historische personen, preken in de moskee of inzichten die in verband worden gebracht met een religieuze handeling als het gebed of de bedevaart. Een eerste illustratie komt van het interview met Faruk:

[...] ik vind het het mooist als ook een voorzitter, ik was van [naam studentenvereniging] weet je gewoon, na een afloop van het programma ook gewoon, pak je, de bezem dan ga je effe schoonmaken. Want dat is ook het voorbeeld van onze Profeet, heeft laten zien.

Hierna vertelt Faruk hoe de profeet Mohammed mee had geholpen bij de bouw van een moskee, terwijl zijn onderdanen Mohammed verzekerden dat hij, als de Profeet, niet zou moeten helpen. In dit voorbeeld wordt de deugd behulpzaamheid door Faruk uitgedragen, omdat hij wil handelen zoals de profeet Mohammed dat deed.

Ook bezoek aan de moskee kan invloed hebben op de deugden die worden nagestreefd door de respondenten. Soufien vertelde bijvoorbeeld over een preek die hij in zijn lokale moskee ten gehore kreeg:

En dan worden zulke dingen [deugden, BvN] ook naar voren gebracht eigenlijk, hoe je je beter kunt gedragen in het leven, en vooral in de maand van Ramadan, want... Ja, het is gewoon... Je zonden want nou, in Ramadan – het is heel apart misschien, de... Satan en de slechte dingen en zo die worden vastgeketend, dus alles wat je dan nog slecht doet dat komt puur uit jezelf.

Hoe je je beter gedragen kunt in het leven – moreel gedrag – wordt volgens Soufien behandeld tijdens preken in de moskee tijdens de ramadan. Soufien vindt het interessant om deze preken te beluisteren en laat zich graag hierdoor inspireren. De preek in de moskee wordt door Soufien in verband gebracht met de deugden uit de deugdenopdracht en biedt Soufien een bevestiging van de waarde van deugden.

Het naleven van deugden in navolging van religieuze voorbeelden is niet louter een kwestie van het gehoorzaam opvolgen van regels, preken of voorbeelden. De respondenten die ik sprak hechtten waarde aan het gebruiken van hun eigen verstand of rede. Geboden of verboden in de Koran, bijvoorbeeld, worden niet klakkeloos overgenomen. Hasan legt dit als volgt uit:

Eh het idee eh, maar daarmee eh, neem je het gebod ook of het verbod neem je dan ook lief voor wat het is, maar dat je daarbij ook over nadenkt van ‘hé wat bedoelt men hiermee eigenlijk’ en als je dat, ook een beetje probeert te kaderen of toe te passen in je leven, eh... Eigen invulling geven ergens ook [...]

De deugden die in de Koran worden genoemd staan zodoende aan de basis van het belang van deugden; het gebruik van het verstand leidt volgens Hasan tot een beter begrip en een betere toepassing van deze deugden.

Het verstand heeft volgens Hasan dus een grote waarde in de islam. Het rituele gebed, de salat, is volgens Khalid een moment van bezinning en reflectie. Hierbij wordt volgens hem een persoon gestimuleerd om zijn verstand te gebruiken:

Dát is bidden eigenlijk om zich een beetje ja op te sporen en te kijken van hoe ben ik nou mee bezig doe ik het goed doe ik het fout. Hè heb ik anderen gekwetst heb ik dingen gedaan gezegd die eigenlijk niet horen. En op die manier ja corrigeer je die zelf gewoon de gedurende de hele dag wel toch.

Het gebed heeft volgens Khalid als doel een persoon zichzelf te laten verbeteren en daardoor anderen niet of minder te kwetsen, oftewel deugdzaam te zijn. Dit is dus ook een directe manier waarop deugden kunnen terugkomen bij een religieuze handeling.

4.2.2 Deugden en identificatie met religieuze groep

De tweede manier waarop deugden en religie in de reflecties van de respondenten samenhangen, heeft te maken met het zich identificeren met de religieuze groep waartoe een persoon behoort. De respondenten die zich veel met de islam of met moslims in het algemeen identificeerden, zeggen het vanuit dit specifieke domein belangrijk te vinden om moreel en deugdelijk te handelen, tegenover zowel anderen als tegenover materiële zaken of werk. Sommige deugden werden direct vertaald vanuit het Nederlands naar het Arabisch, zoals Nur opmerkt: 'Ja geduld ja, sabr hè? Sabr is dat bij ons in ons in ons geloof. Sabr is, wij zeggen is de helft van je imaan [geloof, BvN]'. In dit citaat valt op hoe er over de islam wordt gepraat: 'bij ons', 'in ons geloof'; 'wij zeggen'. Dit geeft al een bepaalde identificatie met de groep 'moslims' aan: Nur spreekt niet alleen over zichzelf, maar over een groep waarvan ze deel uitmaakt. De Arabische term 'sabr', die ook meerdere keren in de Koran voorkomt (bijvoorbeeld in soera Al-Asr; 'De Tijd'), waarop Maher mij wees, lijkt van belang te zijn bij het opmerken van de deugd 'geduld'. Kortom, als moslima vindt Nur geduld, wat gewaardeerd wordt in de Koran, een belangrijke deugd. Omdat ze zichzelf als 'praktiserend moslima' ziet krijgt deze deugd vervolgens een speciale betekenis voor haar: *als moslima* is deze deugd voor haar belangrijk.

Ook komen vanuit de groepsidentiteit 'moslim zijn' bepaalde gedragsregels of normen naar voren, die tevens als deugd kunnen dienen. Zo kwam er in meerdere interviews

het respect naar de ouders naar voren als een belangrijke deugd binnen de groep waartoe zij behoren. Soufien legt uit:

Deugden zijn ook... Belangrijk in de islam dacht ik zo. Hoe je... Je moet gedragen tegenover een andere of tegenover je ouders al helemaal. Want bij ons is het wel, ehm één van de hoogste dingen dat je je ouders met je – met respect moet behandelen en zo – dat is wel echt eh... Ja dat moet zeker.

Het respecteren van de ouders is volgens Soufien een sociale norm: je *hoort* je ouders met respect te behandelen, daarnaast kan het ook als deugd beschouwd worden. Deze norm lijkt te leiden tot een intentie om de deugd 'respect' na te streven, vooral tegenover de ouders. Tevens wordt ook in dit fragment de deugd aan een bepaalde groep verbonden: 'bij ons' is het belangrijk; in de moslimgemeenschap waarvan Soufien deel uitmaakt.

In de vorige twee voorbeelden lijken de geïnterviewden de deugden als groepslid na te volgen en niet als losstaand persoon. Dat 'sabr', oftewel geduld, in de Koran staat is nou eenmaal een feit en kan, evenals de norm van respect voor de ouders, niet door de respondenten zelf beïnvloed worden. In deze twee gevallen kunnen de deugden in een bepaalde mate gezien als van bovenaf opgelegd en nagestreefd omwille van de groepsnorm of het geloof en niet omwille van morele overtuiging. Hiermee ontstaat de vraag of dit wel om deugden gaat, aangezien deugden gedefinieerd werden als uitingen van morele overtuiging en niet het naleven van groepsnormen. Toch is dit niet het hele verhaal: deugden in verband met groepsidentificatie kunnen ook actief en bewust worden nagestreefd, omwille van een onderliggend doel. Een eerste voorbeeld komt van Ayşe, die het heeft over de deugd 'vertrouwen':

Ja, ja voor de islam is vertrouwen heel belangrijk omdat eh... Je mag eh, iemands vertrouwen niet beschadigen. Eh zoals ik net zei ik stel voor dat mijn zus in nood zit en die komt bij mij en zij gaat er vanuit eh... Dat ik als moeslima dat in mij hou niet aan andere ga vertellen, daar komt die roddel bij hè? En de roddel is bij ons in onze geloof is streng verboden. Doen we wel maar, streng verboden [...]

In dit fragment zegt Ayşe dat het 'streng verboden' in de islam om vertrouwen te breken. Dit lijkt vooral op een norm of gedragsregel binnen een gemeenschap: 'je moet niet roddelen'. Toch kiest Ayşe ervoor om daarna hierover in actieve zin te praten: 'als moeslima' breekt ze

het vertrouwen van haar zus niet. De mogelijkheid de norm te breken bestaat wel ('doen we wel') maar Ayşe kiest ervoor dit niet te doen omdat ze waarde hecht om goed te doen naar de norm in de groep. Ayşe lijkt waarde te hechten aan het zijn van een 'moeslima' en probeert de norm 'niet roddelen' vanuit deze deelidentiteit na te streven.

Ayşe was niet de enige respondent die een verband ziet tussen moslim zijn en deugden. Dit wordt gekenmerkt door uitspraken waarin er een waardering van moreel gedrag op een bepaalde manier wordt uitgesproken. Zo geeft Faruk aan dat hij bepaalde morele uitingen 'als moslim zijnde' belangrijk vindt:

[...] wat ik ook heel erg belangrijk vind is dat je als moslim zijnde, iets betekent voor je samenleving. Dát is belangrijk. En... Want het uitgangspunt van de moslim, is dat jij, wat je ook doet, dat jij het toegevoegde waarde hebt voor de maatschappij.

Faruk vindt het niet alleen belangrijk om iets te betekenen voor de samenleving; hij vindt het belangrijk om 'als moslim zijnde' iets voor de samenleving te betekenen. Hierdoor lijkt hij zich actiever in te zetten in zijn doel om moreel te handelen vanwege zijn waardering van de deelidentiteit. Het voorbeeld van Faruk alswel als eerdere voorbeelden illustreren dat het mogelijk is dat identificatie met de groep moslims, voorschriften uit de Koran en de bijbehorende normen maar ook voor het 'ik als moslim'-zijn invloed hebben op de intentie om deugdelijk gedrag te tonen.

4.2.3 Deugden vanuit geloofsovertuigingen

De derde en laatste manier waarop religie in de interviews gerelateerd wordt aan deugden heeft te maken met de bredere rol die de islam in het leven van de respondenten speelt. Het fundamentele geloof van de waarheid van de islam, waaronder het idee dat Allah de wereld heeft geschapen en dat er een Dag des Oordeels komt, speelt een duidelijke rol in de deugdenbeleving van een aantal respondenten. De persoonlijke waarde van de deugd 'hoop' legt Ayşe bijvoorbeeld uit als volgt:

[...] heel veel dingen wat jij hier geschreven hebt, respect hoop, vooral hoop hè? We mogen onze hoop niet opgeven. God heeft ons geschapen, dan moet je hopen dat Hij iets goed met je, in de gedachten heb, zoals je letterlijk wilt vertellen, dus, als er iets slecht gebeurd is dan moet je ook denken 'waarom is dit slechte gebeurd' misschien heeft het wel een reden.

Vanuit de geloofsovertuiging dat alles wat gebeurt een reden heeft en door Allah wordt bepaald, vindt Ayşe het belangrijk om nooit de hoop op te geven. Als er een situatie voorkomt waarin ze niet direct een uitweg ziet, zal Ayşe naar haar geloof keren om de deugd hoop na te blijven streven. Er is dus een direct verband te zien van haar geloof dat haar leven wordt geleid door Allah naar het belang van een bepaalde deugd, in dit geval om hoopvol te blijven.

Een andere belangrijke geloofsovertuiging in de islam is dat alles door Allah geschapen is. In Hassans leven is dit verbonden met de deugd 'respect':

Het res-, waarom, omdat je het eh respect voor alles wat, geschapen is. Moet je respecteren, dat is les één. [...] respect voor je ouders, eh eh respect voor je vrienden [...] Het respect voor voor anderen respect voor gasten, eh respect voor voor, voor eh eh de natuur, eh eh, dus eigenlijk alles alles wat wat maar ademt en leeft een organisme of weet ik veel wat is, hè, zelfs zelfs wat niet leeft, hè dus dus meubilair of zoiets als men binnenkomt of zoiets moet je dus hè, dus respect voor iemand respect voor gewoon, eigenlijk voor alles wat er is.

Volgens Hassan is alles door Allah geschapen en dient om die reden gerespecteerd te worden: mens, dier of object. Het lijkt erop dat Hassans religieuze overtuiging van de schepping een deugdelijke of respectvolle houding tegenover de wereld beïnvloedt.

Naast de religieuze overtuiging dat alles wat gebeurt een reden heeft (Ayşe) of dat alles door Allah geschapen is (Hassan), zegt Khalid dat het geloof dat Allah heilig is al genoeg is om een respectvolle houding tegenover iedereen op de wereld te hebben:

Het het geloof in God dat als God zeg maar heilig is. Eh, en daaruit vloeien heel veel regels weer uit. Onder andere relaties onderling dat dat gewoon harmonieus en goed verloopt. Eh... Dat je eigenlijk zeg maar, eh, zeg maar, allerbest zeg maar voor jezelf wenst maar dat ook voor medemens, bij wijze van spreken snap je? Ehm... Leven in vrede met de andere hè, in in de zin van ook mensen die zich zeg maar niet eens zijn met je geloof of niet eens zijn met je manieren van doen dat je ook met respect eigenlijk, eh behandelt [...]

Voor Khalid leidt de eerste zuil – de geloofsbelijdenis – direct tot bepaalde regels en normen. Eén van dingen waar de geloofsbelijdenis volgens Khalid naar toe leidt, heeft te maken met respect voor anderen, ongeacht geloof of cultuur. Deze deugd wordt door Khalid dus verbonden met de heiligheid van Allah.

Een vierde en laatste voorbeeld van hoe islamitische geloofsovertuigingen samen zouden kunnen hangen met deugden heeft te maken met het leven na de dood, oftewel de hemel, de hel en de Dag des Oordeels. Het idee dat elk persoon uiteindelijk wordt beoordeeld door Allah over het leven dat hij of zij heeft geleid is voor Hassan een reden om zijn best te doen om een moreel leven proberen te leiden. Bijvoorbeeld, om geduldig te zijn:

Na... De... Dag des Oordeels, zo, als er over iem-, alle zielen geoordeeld wordt [...] dan zeggen de engelen: *'welkom! Oh gij geduldigen.'* [...] En geduldigen, is, geduldig inderdaad met alles wat je overkomt. In het leven. Slechte dingen, goeie dingen [...] maar je moet het geduld *altijd* achterin je hoofd hebben, dat het niet stopt bij eh het dit is allemaal maar een test, en wij zijn hier allemaal maar heel even [...]

Dat het leven eindig is, maar het hiernamaals oneindig, betekent voor Hassan dat een persoon geduldig moet zijn in zijn of haar leven. Hassan zelf ziet de deugd 'geduld' misschien niet als zijn sterkste eigenschap, maar doet zijn best hieraan te werken. De reden: omdat het belangrijk is in zijn levensvisie voor het eindige leven en het oneindige leven erna. Kortom, Hassans positieve houding jegens de deugd 'geduld' lijkt te worden beïnvloed vanuit zijn geloofsovertuiging.

4.2.4 Conclusie: deugden en religie

Het opdelen van de verschillende manieren waarop deugden en religie samenkomen binnen een persoon in drie categorieën is arbitrair aangezien de drie verschillende manieren waarop religie en deugden aan elkaar verbonden kunnen worden niet los van elkaar staan. Zo kan er een persoonlijke waarde worden gelegd op een deugd vanwege én een religieuze overtuiging én identificatie met de normen uit een moslimgemeenschap. Dit is bijvoorbeeld te zien bij Faruk:

Dus ik wil gewoon dat, ik wil gewoon dat de bekende Henk en Ingrid, ik wil dat zij langskomen, met een brief in een hand en zeggen van 'joh ik begrijp niet wat kan ik hier aan doen', en dat ik desnoods de belastingdienst bel, dat ik een advocaat inschakel maar dat ik in ieder geval een doorsluis ben voor die persoon ik wil diegene helpen en dat is ook mijn verplichting, als moslim zijnde. Ik bedoel, hè ge- verricht jij je gebed niet of vast jij niet, eh... God zal mij aansprakelijk stellen. Maar ik heb ook een verplichting jegens de maatschappij de samenleving. Die verplichting heb ik ook. Daarom ben ik hier.

Op twee uitspraken wil ik graag ingaan: 'mijn verplichting, als moslim zijnde' en 'daarom ben ik hier'. Faruk legt hier uit dat hij 'als moslim zijnde' bepaalde verplichtingen heeft jegens de maatschappij. Dit houdt in dat hij vanuit zijn deelidentiteit als moslim het erg belangrijk vindt dat hij bepaalde deugden naleeft. Maar ook geeft hij aan te geloven in een bepaalde reden van zijn bestaan op aarde, namelijk het dienen van de maatschappij in de naam van God: 'daarom ben ik hier'. Het idee op aarde gezet zijn door Allah met als doel zich in te zetten voor de maatschappij houdt in dat hij behulpzaam naar zijn naasten moet zijn. Kortom, zowel groepsidentiteit als zijn religieuze overtuiging dat hij met een reden op aarde is komen dus gezamenlijk en elkaar aanvullend terug in dit fragment.

Het is opvallend dat hoewel er in het interview geprobeerd is niet op de relatie tussen religie en deugden aan te sturen, dit wel in ieder interview tot stand is gekomen. Religieuze bronnen als de Koran, het voorbeeld van de profeet Mohammed, preken in de moskee; meermaals wordt hiernaar verwezen wanneer respondenten over de deugden spreken die zij belangrijk vinden. Sterke identificatie met de groep 'moslims' of een nadruk op het zijn van een moslim lijkt eveneens samen te hangen met persoonlijk belang van 'islamitische' deugden; daarnaast kunnen geloofsovertuigingen zoals de schepping van de wereld en het bestaan van een hiernamaals een rol spelen in het belang en de invulling van bepaalde deugden. Het lijkt er dus op dat voor de respondenten religie zeker een rol speelt bij de deugden die zij belangrijk vinden.

4.3 Deelidentiteiten en deugden: nationaliteit en interculturaliteit

Naast religie lijken ook andere factoren een rol te spelen bij de deugden die respondenten uitkozen. Zo werden in de interviews nationaliteit en culturele afkomst vaak genoemd wanneer respondenten het over deugden hadden. In deze paragraaf zal ik eerst dieper ingaan over het begrip nationaliteit. Daarna zal ik verder gaan over hoe nationaliteit en cultuur terugkomen in de interviews.

Nationaliteit kwam op meerdere plekken terug in de interviews. Aan de negen geïnterviewden is gevraagd wat 'Nederlanders in het algemeen' volgens hen belangrijke deugden vinden. Het doel hiervan was onder andere om te kijken hoe zij zichzelf in zouden delen: zien ze zichzelf als een 'Nederlander in het algemeen' of niet? Daarnaast vroeg ik, wanneer dit relevant binnen het interview leek te zijn, meermaals direct naar de

nationaliteitsgevoelens van geïnterviewden. In bijna alle gevallen werd de groep 'Nederlanders' door de respondenten als outgroup gezien; alleen Hasan zei 'ik ben ook Nederlander hoor, dus in die zin heeft deze vraag ook betrekking op mij'. De overige acht respondenten leken zichzelf tijdens het afnemen van de interviews niet als deel van de groep 'Nederlanders in het algemeen' te zien; vaak werden er in deze fase van het interview contrasten geschetst tussen 'Nederlanders' en een andere groep waartoe de respondent behoort. De respondenten vergeleken 'Nederlanders' vaak met 'Turken', 'Marokkanen' 'moslims' of 'islamieten'; in sommige gevallen werd de ingroup niet nader gespecificeerd.

Er zouden verschillende redenen kunnen zijn waarom de respondenten zichzelf grotendeels niet in de categorie 'Nederlanders in het algemeen' plaatsen. Dit kan bijvoorbeeld te maken hebben met het waarderen van hun buitenlandse 'roots' of het ervaren van discriminatie of islamofobie in de Nederlandse samenleving. Het lijkt erop dat de respondenten zichzelf niet zien als Nederlanders, ondanks dat zij allemaal Nederlands spreken en óf in Nederland geboren zijn óf al meerdere decennia in Nederland woonachtig zijn.

Bij het gebrek aan identificatie met het construct 'Nederlanders in het algemeen' zou ik graag twee aantekeningen ter relativering willen plaatsen. Ten eerste is tijdens de proefversie van het interview gebleken, voorafgaand aan de hier gebruikte interviews, dat de drie respondenten van de oefeninterviews (alle drie zonder 'roots' in het buitenland) zich ook niet identificeerden met de categorie 'Nederlanders in het algemeen'. Het lijkt erop dat het een categorie is waar men zich niet snel mee identificeert, of men buitenlandse 'roots' heeft of niet. Dit maakt het daarentegen wel des te opvallender dat Hasan zichzelf wél direct herkende binnen de groep 'Nederlanders'.

Ten tweede zou de betekenis van het woord 'Nederlander' afhankelijk van discours kunnen zijn. Sommige etnisch-culturele termen kunnen een andere betekenis krijgen in verschillende discourses (Baumann, 1996). Dit zou bijvoorbeeld voor de term 'Nederlander' ook kunnen gelden. Dit viel me vooral op na het interview met Soufien. Soufien vertelde dat hij een zeer gevarieerde vriendengroep heeft, waarin verschillende nationaliteiten voorkomen: 'Turkse', 'Malinese', 'Afrikaanse' en 'Nederlandse' vrienden. Het is goed denkbaar dat het merendeel van deze vrienden allemaal beschikken over een Nederlandse nationaliteit – ook de 'Turkse' en 'Malinese' vrienden – en dus in feite ook Nederlanders zijn.

Het lijkt erop dat in deze multiculturele vriendengroep het woord ‘Nederlander’ uitsluitend wordt gebruikt bij Nederlanders zonder buitenlandse ‘roots’, in tegenstelling tot wat het woord ‘Nederlander’ officieel betekent, namelijk een persoon die de Nederlandse nationaliteit bezit. In de betekenis dat het woord ‘Nederlander’ heeft in Soufiens vriendengroep voldoet Soufien niet aan het criteria om ‘Nederlander’ te zijn; in zijn ogen zou het dus incorrect zijn zichzelf als ‘Nederlander’ te beschouwen, hoewel hij vanuit de officiële betekenis wel een Nederlander is. De term ‘Nederlander’ verliest zijn nationale betekenis en wordt in deze context een etnische aanduiding.

Men moet dus rekening houden met de mogelijkheid dat termen als ‘Nederlander’ verschillende betekenissen kunnen hebben in verschillende discoursen. Terugkijkend is het evident dat in de verschillende interviews het begrip ‘Nederlander’ op verschillende manieren werd gebruikt. Deze verschillende betekenissen van het woord ‘Nederlander’ zouden omschreven kunnen worden als ‘etnische nationaliteit’ (‘Nederlanders’ als blanke personen zonder buitenlandse voorouders) en ‘formele nationaliteit’ (‘Nederlanders’ als personen die beschikken over de Nederlandse nationaliteit). Of de verschillende opvattingen van nationaliteit en geringe identificatie met de groep ‘Nederlanders in het algemeen’ verklaren waarom respondenten zich grotendeels niet met ‘Nederlanders’ identificeren, blijft onduidelijk. In sommige gesprekken (onder andere buiten interviewopnames) komt naar voren dat er ook respondenten waren die direct of indirect slachtoffer zijn geworden van incidenten waarin zij of personen uit hun directe omgeving lastig gevallen zijn vanwege hun uiterlijke kenmerken, afkomst of religie.

4.3.1 Deugden en nationaliteit

Tijdens de interviews heb ik gemerkt dat het per persoon verschilde hoe gevoelig het begrip ‘nationaliteit’ lag. Uit de reacties kan geen gemakkelijke indeling worden van ‘hij voelt zich Nederlands, zij voelt zich Turks’; per persoon werd de eigen nationaliteit anders beschouwd. Faruk, bijvoorbeeld, probeert wat hij de ‘Nederlandse werkethiek’ noemt – doelgericht en hard werken – te combineren met ‘de Turkse gastvrijheid en relatiegerichtheid’. Zo zou hij van beide groepen waarvan hij deel uitmaakt kunnen profiteren om het beste uit zichzelf te halen en zodende een waardevol persoon voor de maatschappij te zijn.

Naast dat er respondenten zijn die een Nederlands en een Marokkaans of Turks deel in zichzelf terugzagen, waren er ook respondenten die binnen één groep onderscheid maken tussen groepsleden. Soufien ziet zichzelf voornamelijk als een Marokkaan, maar maakt onderscheid tussen hem en andere Marokkanen:

Ja, ik ben hier geboren en zo. Ik weet niet, ik heb wel veel kenmerken van een Marokkaan en zo, nou niet allemaal, want er zijn ook héél veel Marokkanen die eigenlijk wel slechte dingen doen, stelen vooral op straat aan 't einde en zo [...]

Soufien is wel een Marokkaan, maar ziet zichzelf wel anders als andere Marokkanen die hij elders in het interview 'straatjongeren' noemt. Bij Soufien zien we dus een andere manier van het omgaan met verschillende etnische identiteiten: hij ziet zich vooral als een Marokkaan, maar identificeert zich niet met bepaalde anderen die ook binnen deze groep vallen.

Uit de voorbeelden van Faruk en Soufien lijkt het alsof nationaliteit iets is wat men naar behoefte kan delen, mixen en combineren; iets waar (als 'agentic act') voor gekozen kan worden zonder dat dit van buitenaf beïnvloed wordt. Zoals in Hoofdstuk 2 naar aanleiding van verschillende onderzoeken over acculturatie is getoond, is dit niet altijd het geval. Hoe respondenten zich door anderen beoordeeld voelden, leek invloed te hebben op de ervaren nationaliteit van de respondenten. Maher zegt bijvoorbeeld:

[...] ik voel me heel lang- ja ik ben wel een Neder- ik voel me eigenlijk, ik wil wel Nederlander voelen en dat voel ik me ook op een gegeven moment maar je blijft altijd... Die Marokkaan, die moslim, die allochtoon, dat inderdaad weet je wel, dat is gewoon zo dat zit nou eenmaal in de mens.

Maher voelt zich door anderen niet toegelaten in de identiteit 'Nederlander' ondanks dat hij beschikt over de Nederlandse nationaliteit. Dit zou goed te maken kunnen hebben met aanhoudende discussies over de islam op zijn werk of andere incidenten waarover hij vertelt; incidenten waarbij zijn vrouw of moeder op straat wordt lastiggevallen vanwege hun hoofddoek of hun uiterlijke kenmerken. Zodoende blijft Maher het gevoel houden dat hij wordt gezien als 'die Marokkaan, die moslim, die allochtoon', waardoor het lastig is voor hem om zichzelf als Nederlander te zien. Hieruit blijkt dat het kiezen voor een bepaalde nationaliteit beïnvloed kan worden door externe factoren.

Een vermelding heeft nog het interview met Hassan. Tijdens het interview zei Hassan het gevoel te krijgen dat hij vanwege mijn interviewvragen en deugdenopdracht over 'Nederlanders in het algemeen' als niet-Nederlander beoordeeld werd. Uit de geluidsopname van het gesprek bleek dat de vraag over 'Nederlanders in het algemeen' neutraal gesteld was; ik had de term 'Nederlanders in het algemeen' niet verder gedefinieerd opdat Hassan dit construct naar behoeven in kon vullen. Toch had Hassan de vraag geïnterpreteerd als een vraag naar een etnische nationaliteit – de 'autochtone Nederlander' – in welk geval zijn kritische reactie terecht zou zijn. Het feit dat Hassan zich automatisch in een hokje gestopt voelde, kan op veel manieren worden geïnterpreteerd. Hassan vindt het in ieder geval erg belangrijk dat mensen van buitenlandse afkomst ook volwaardig Nederlander kunnen zijn; vanuit deze overtuiging vond hij het vervelend het gevoel te krijgen dat hij als niet-Nederland beschouwd werd.

De kritische reactie van Hassan geeft aan dat nationaliteit een persoonlijk en gevoelig onderwerp kan zijn. Volgens sommige respondenten kan men de Nederlandse nationaliteit bezitten, vloeiend Nederlands praten en veel voor de Nederlandse maatschappij doen, zonder dat men als volwaardig Nederlander wordt gezien. Zoals Hassan tevens beschrijft: zelfs een succesvolle politieke carrière maakt een persoon met buitenlandse afkomst nog geen Nederlander:

Als ik tegen een autochtone Nederlander zeg 'Nederlander', dan denkt-ie alleen maar aan autochtone Nederlander. Dat is zoals het nu is, die zien mij niet als een Nederlander. Want-hè? 'Hé dat is een Marokkaan', of 'hé dat is een Turk', of eh zelfs twee Kamerleden parlementariërs weet je wel waar ik het zonet over had, in de media noemen ze die ook 'die Turkse Kamerleden', snap je terwijl het gewoon Nederlanders zijn. En ze zitten in de Tweede Kamer!

Dat de - toenmalige – Kamerleden Kuzu en Öztürk in de media worden beschreven als 'Turks' en niet als Nederlander, ziet Hassan als bewijs dat er in de Nederlandse maatschappij sprake is van een etnische marker voor het toekennen van de Nederlandse nationaliteit. Of dit het geval is of niet, het is opvallend dat er vanuit het interview dit beeld door de respondenten zelf ook gehanteerd werd: zij leken zichzelf niet te zien als Nederlander, de uitzondering van Hasan daargelaten. Het gevoel van respondenten dat zij niet als volwaardig Nederlander worden gezien zou er toe kunnen leiden dat zij zichzelf ook niet als volwaardig

Nederlander kunnen gaan zien. Ook is het mogelijk dat dit samenhangt met de grotere identificatie met de andere nationaliteit – Turks, Marokkaans – of met een moslimgemeenschap. Dit zou gedeeltelijk kunnen verklaren waarom acht van de negen respondenten over ‘Nederlanders’ praten als outgroup, ondanks dat ze alle negen de Nederlandse nationaliteit bezitten.

4.3.2 Deugden en interculturaliteit

In het interview vroeg ik naar deugden van ‘Nederlanders in het algemeen’; zoals eerder ook al naar voren komt, leidde deze vraag spontaan tot vergelijkingen tussen Nederlanders en Turken, Marokkanen of moslims in het algemeen. Daarnaast werd er aan het eind van ieder interview ook expliciet gevraagd in hoeverre de respondent deugden ziet als intercultureel. Bij de eerste vraag werden er dus spontaan contrasten of overeenkomsten geschetst tussen culturen wat betreft deugden, terwijl de tweede vraag opvattingen over de mogelijke interculturaliteit van deugden expliciet werd gemaakt. Beide antwoorden zal ik in deze paragraaf achtereenvolgend behandelen.

Wanneer respondenten de keuze van hun deugden waarvan ze denken dat Nederlanders deze belangrijk vinden toelichtten, spraken ze vaak van deugden die volgens hen in een bepaalde cultuur voorkomen. Deugden werden door de respondenten dus vaak gezien als kenmerkend voor een bepaalde cultuur of afkomst; bepaalde deugden werden gezien als iets wat binnen een bepaalde groep belangrijk wordt gevonden. Hassan zegt bijvoorbeeld:

Nee eh zelfstandigheid inderdaad eh dat dat dat is bij de Nederlanders eh... Is dat wel belangrijk. Hè zorg dat je je eigen ding doet, hè eigen werk heb, eh eh zorg dat je je eigen, eh... Dat dat vinden Nederlanders wel wel heel erg belangrijk [...]

Ook in andere gevallen werden deugden beschreven als belangrijk binnen een bepaalde groep of cultuur. In het fragment van het interview met Hassan laat hij weten dat het in Nederland volgens hem belangrijk wordt gevonden om zelfstandig te zijn. Dit houdt in dat er bepaalde deugden zijn volgens hem die niet per definitie als intercultureel gelden, maar als cultureel bepaald.

Wanneer er in de interviews over ‘typisch Nederlandse’ deugden werd gesproken, werd de Nederlandse cultuur vaak vergeleken met de andere culturele achtergrond van de

respondent⁶. Ayşe zegt bijvoorbeeld: ‘Kijk doelgerichtheid hè? Dat is écht iets voor een Nederlander! [...] Dat hebben heel veel wij gewoon niet! Wij hebben wij zijn gewoon van ik zie wel.’ Wat er in dit geval met het woord ‘wij’ wordt genoemd is onduidelijk – wel is duidelijk dat Ayşe praat vanuit een groepsidentiteit waarvan zij deel uitmaakt en dat niet ‘de Nederlander’ in haar behelst. Kortom, het is opvallend dat niet alleen een deugd, in dit geval ‘doelgerichtheid’, als ‘typisch Nederlands’ wordt gezien, maar dat er ook spontaan een contrast wordt getrokken naar een andere groep die door Ayşe als ingroup wordt beschouwd.

Naast dat er deugden als typisch werden gezien voor een bepaalde groep, werden er ook bepaalde *interpretaties* van deugden als typerend voor een bepaalde cultuur gezien. Zo zijn er volgens meerdere respondenten bepaalde deugden die in verschillende culturen van belang zijn, maar anders tot uiting zouden kunnen komen of een andere waarde zouden kunnen hebben. Respect wordt bijvoorbeeld door Ayşe aangemerkt als ‘respect naar ouderen’ in een islamitische traditie, terwijl er volgens haar in Nederland meer sprake is in van respect in het algemeen:

Ja dat is bij Nederlanders komt ook eh, heel vaak voor. Eh... Op een andere manier dan bij ons. Wij hebben heel, heel erg respect voor onze ouderen voor onze, naasten, kinderen of, meer familie. Bij de Nederlanders respect voor iedereen weet je, eh...

Zo kan één deugd, zoals respect in dit voorbeeld, in beide groepen voorkomen, zonder dat er hiermee per se hetzelfde mee wordt bedoeld. Verschillende interpretaties van deugden geven aan dat ook wanneer dezelfde deugden zijn geselecteerd voor zowel ‘Nederlanders in het algemeen’ en de andere deugdenopdrachten, er hiernaast volgens de respondenten meer verschil zou kunnen bestaan in wat belangrijk wordt gevonden.

Ook de *manier* waarop deugden belangrijk worden gevonden kan verschillen. Geduld, volgens Maher, is zowel in de islam als in de Nederlandse cultuur erg belangrijk, maar wordt op een andere manier gewaardeerd binnen de islam. Hij legt uit:

Ja geduld is even belangrijk in Nederland maar de islam legt daar heel veel focus op en hij laat ook zien waarom geduld belangrijk is. Hè dus je probeert als het ware probeer je als je een goed praktiserende of goed praktiserende moslim moet zijn je moet ook weten dat

---

⁶ Waarin de niet-Nederlandse nationaliteit veelal als ingroup wordt genoemd, Hasan daargelaten.

geduld, belangrijk is dat heb ik jou net laten zien in de Koran, dus daar is heel veel focus op dus, om een goed moslim te zijn moet je ook geduldig zijn. Nou in Nederland is dat ook wel belangrijk maar daar vervaagt het klein beetje omdat je dan geen aantrekkingskracht heb. Hè ja geduld dat is vanzelfsprekend als je dat niet hebt ja pech, nee, in mijn cultuur of mijn islamitische cultuur word ik iedere keer weer wakker geschud, door de teksten die ik lees 'oh geduld erg belangrijk dus daar moet ik iets mee', op die manier moet je dat eigenlijk zo'n beetje zien.

Met aantrekkingskracht bedoelt Maher dat het volgens hem in de islam een voorschrift is om geduldig te zijn; hij liet mij tijdens het interview zien dat er een soera (al-Asr; De Tijd⁷) aan gewijd is. Omdat het belang van geduld in de Koran staat, krijgt de deugd 'geduld' volgens Maher extra waarde voor moslims, terwijl de deugd 'geduld' in Nederland wel een gewenste eigenschap is, maar er in de belevingswereld van de persoon verder geen consequenties aan vastzitten wanneer men de deugd niet nastreeft. Met andere woorden: de deugd 'geduld' wordt volgens Maher binnen de islamitische gemeenschap op een andere manier belangrijk gevonden dan in de Nederlandse cultuur.

In het interview werd ook expliciet gevraagd in hoeverre respondenten denken dat deugden intercultureel zijn. De respondenten gaven aan dat ze, in overeenstemming met de verschillen die spontaan worden geschetst, deugden zagen als iets wat tussen culturen zou kunnen verschillen. Soufien zegt bijvoorbeeld:

Bij elke cultuur is het weer anders denk ik zelf wel. Bij de ene is... Wijsheid wat belangrijker dan bij de andere, en... Ja het is heel apart denk ik maar ik denk wel dat elke cultuur zijn eigen beetje... Die deugden hebben. Waar zij meer op concentreren [...] Want alleen al Marokkanen hebben het soms al op andere manieren en weet ik veel laat staan nog andere culturen.

Volgens Soufien kunnen verschillende deugden in verschillende culturen benadrukt worden. Daardoor kan er veel verschil ontstaan tussen het belang van bepaalde deugden tussen culturen. Ilena geeft nog andere factoren aan die een rol zouden kunnen spelen waarom deugden niet alleen per cultuur, maar ook per persoon zouden kunnen verschillen:

---

⁷ Hoofdstuk 103. De Koran waarin Maher mij dit voorlas heeft hij aan mij meegegeven, waardoor ik dit later nogmaals heb kunnen opzoeken. Deze Koran, of *De interpretatie van de betekenissen van de Koran*, is vertaald door Jamal Ahajjaj (Aboe Ismail) en studenten, uitgegeven door Stichting as-Soennah, Den Haag, 2015.

Sowieso is het denk ik persoonsafhankelijk, en laat staan als er nog eens cultuur bij komt kijken en en, ja geboorte en ja, opgegroeid in een land die andere deugden kent en, zal altijd wel verschillend zijn maar ik denk dat dat ook met de ervaringen en de lessen zijn die iemand, heeft te leren in z'n leven, daarbij creëer je bepaalde dingen die je belangrijk gaat vinden.

Onder andere wie je bent, je cultuur, waar je opgroeit, welke dingen je meemaakt én eigen inspanning zijn volgens Ilena factoren die invloed kunnen hebben op welke deugden een persoon belangrijk vindt. Zodoende kunnen er volgens haar veel verschillen zijn wanneer er wordt gekeken naar het belang van bepaalde deugden in verschillende culturen.

Deugden kunnen in verschillende culturen anders zijn, maar dat sluit niet uit dat deugden wel van waarde zijn in verschillende culturen, zij het in een andere vorm of op een andere manier. Khalid zegt over respect naar de ouders bijvoorbeeld:

Eh als ik kijk eh misschien doe jij het anders misschien breng jij het ontbijt aan hun [de ouders, BvN] bed. Snap je? Ik doe het niet, snap je? Maar dat wil niet zeggen dat ik ze niet respecteer. Hè maar wij hebben het over dezelfde, over dat respecteren van ouderen, bij wijze van spreken.

Het respecteren van de ouders kan volgens Khalid op veel manieren voorkomen. Khalid zelf begroet zijn moeder met een kus op het voorhoofd, wat hij andere Nederlanders niet ziet doen. Voor hem is zijn begroeting een teken van respect naar zijn moeder. Daarentegen geeft Khalid aan dat respect naar de ouders ook op een andere manier zou kunnen voorkomen, bijvoorbeeld op een manier die in een andere cultuur gebruikelijker is, zoals de moeder ontbijt aan bed brengen. Op deze manier kan deze deugd dus in verschillende vormen terugkomen in verschillende culturen, ook al is het voor een persoon uit een andere cultuur niet direct herkenbaar of te observeren.

Volgens de respondenten van het onderzoek zijn bepaalde deugden of bepaalde uitingen van deugden vaker voorkomend in de ene cultuur dan bij de andere. Net zoals in het vorige hoofdstuk naar voren komt, zijn bijvoorbeeld deugden als 'doelbewustheid' of 'zelfstandigheid' voor veel respondenten typisch voor Nederlanders. Dat deugden aan groepen kunnen worden verbonden, is ook te zien in de vorige paragraaf over deugden en religie: meerdere respondenten verbinden bepaalde deugden aan het zijn van een moslim of

aan de islam. Zodoende worden deugden, of bepaalde manieren van het uitoefenen van deugden, door respondenten veelal aan een groep verbonden, waardoor ze dus minder snel als intercultureel worden gezien.

4.4 Deelidentiteiten en deugden: werk, school en familie

Hoewel deugden vooral een rol lijken te spelen in combinatie met religie, nationaliteit en culturele achtergrond, associëren de respondenten deugden ook met andere domeinen in hun leven. Het belang van deugden wordt door de respondenten onder andere aan werk, school, familie en vrienden gerelateerd. Omdat deze domeinen minder een rol lijken te spelen dan religie, cultuur en nationaliteit bij het spreken over deugden, zal er in de volgende alinea's slechts kort hierop worden ingegaan.

Werk werd in verschillende interviews genoemd als een belangrijk onderdeel van het leven van respondenten en werd in bepaalde gevallen aan deugden verbonden. Een voorbeeld komt van Faruk. Wanneer hij het heeft over de deugd 'vertrouwen', zegt hij over zijn vrijwilligerswerk:

Vertrouwen moet er zijn. Omdat wij werken met, wij werken met mensen. En wij moeten, elkaar het vertrouwensgevoel, geven, en willen we iets voor elkaar kunnen betekenen. Vertrouwen is de basis.

De deugd 'vertrouwen' wordt door Faruk gezien als een deugd die veel waarde heeft voor de verschillende vrijwilligers van de organisatie waarin hij ook vrijwilliger is. Het komt voor hem vooral in de werksituatie en tussen de verschillende vrijwilligers naar voren.

Deugden die op het werk van belang zijn, werden soms ook in andere domeinen van het leven van respondenten belangrijk gevonden. In lijn met deze gedachte is ook een uitspraak van Soufien. Hij zegt dat 'verantwoordelijkheid' een deugd die ook in de deugdenopdracht is opgenomen, niet alleen op zijn stage belangrijk was, maar ook iets is wat volgens hem ook op de studie en thuis belangrijk is:

Nou verantwoordelijkheid is wel belangrijk, voor als je werk hebt, voor als je, op school bent, je moet - en ook hier, thuis, je moet verantwoordelijk dragen dat je bijvoorbeeld alleen thuis kan blijven. Dat je schoolspullen en zo alles op een rijtje hebt. Dat soort dingen eigenlijk wel. Dat je op tijd kan komen op je werk [...]

Hieruit valt op te maken dat Soufien deugden niet ziet als gelimiteerd tot één domein van het dagelijks leven. Dit komt ook in andere interviews terug. Khalid zegt bijvoorbeeld het volgende over de deugd 'doelgerichtheid':

Hè je doet iets niet zomaar, zelfs je creatie in het leven ik ben niet zomaar het is met bepaalde bedoeling. Dus daar werk je eigenlijk met bepaalde doelen. Of je aan het klussen bent nogmaals of je op je werk bent, daar heb je een visie je hebt een doel waar je naartoe werkt.

Naast het belang van de deugd 'doelgerichtheid' in zijn geloofsovertuiging ('ik ben niet zomaar het is met bepaalde bedoeling') geeft Khalid aan dat deze deugd ook van toepassing is wanneer hij met zijn werk bezig is. Het lijkt erop dat deugden belangrijk kunnen zijn in verschillende deelidentiteiten van een persoon en dus niet tot één deelidentiteit beperkt zijn.

Het gezin of de familie werd eveneens door de respondenten gezien als een plek waarin deugden een belangrijke rol kunnen spelen. Een voorbeeld van het belang van deugden met familie is bijvoorbeeld te lezen in de transcriptie van het interview met Ilena:

[...] wat ik bijvoorbeeld ook als verantwoordelijkheid zie is, een band onderhouden met familie met ja, soms heb je gewoon even geen ruimte om iemand ehm... Om die verantwoordelijkheid van band te versterken te blijven aanhouden, en dan maak je ruimte en dan geef je dat die persoon aan aan van 'goh ik zit nu even niet goed in mijn vel, kan dat nu effe niet?' Dat zie ik als verantwoordelijk- verantwoordelijkheid dragen voor je daden, en de gevolgen daarvan.

Volgens Ilena is het belangrijk om verantwoordelijkheid te nemen wanneer men het gevoel heeft zich wat 'los te moeten maken' – tijdelijk wat afstand te creëren – van de familiebanden. Door de deugd 'verantwoordelijkheid' toe te passen, ziet Ilena kans om de familiebanden niet te schaden. Zo wordt de deugd 'verantwoordelijkheid' dus gerelateerd aan wat zij belangrijk vindt als familielid.

Een ander domein waar respondenten deugden aan relateerden dat verwant is aan gezin en familie, is opvoeding. In meerdere gevallen associeerden respondenten deugden aan de opvoeding die de respondent heeft gehad of aan de opvoeding die zij als ouders geven. Om nog kort bij Ilena te blijven:

Althans mijn moeder heeft [...] van, 'als je moed hebt dan weet je uit elke situatie uit eh uit elke moeilijke situatie te stappen, want moed brengt je toch naar', ja verlossing zegt ze altijd.

Dit is een voorbeeld van hoe een deugd – in dit geval 'moed' – gerelateerd wordt aan de genoten opvoeding van een respondent. In het geval van Ilena doet de deugd 'moed' haar denken aan het advies dat haar moeder haar heeft gegeven.

Opvoeding kan per generatie en per cultuur verschillen. Voor de respondenten die zelf gemigreerd zijn of wiens gemigreerde ouders hebben, kan de opvoeding die zij aan hun kinderen geven anders zijn dan de opvoeding die ze als kind hebben ontvangen. Deze verschillen in de opvoeding worden onder andere door Khalid geschetst:

Vroeger heeft papa gezegd je hoort gewoon, je hoort goed en je doet het gewoon klaar snap je? Nou dan is het klaar doe je het niet dan ben je respectloos. Snap je? Maar ik je merkt het wel absoluut een heel groot verschil, hè, er zijn gelukkig wel, bijvoorbeeld respect, dat is gewoon iets wat dat, in de oude generatie maar ook nu, dat is nog steeds aanwezig, maar dat is ook wederzijds respect. In de zin van luister naar anderen is ook respect, snap je dus mijn kinderen iets te vertellen hebben, dan luister ik ook want dat is uit respect.

De deugd 'respect' is volgens Khalid zowel belangrijk voor zijn ouders als voor hemzelf. Toch probeert Khalid de deugd op een andere manier over te dragen op zijn kinderen dan dat zijn ouders hem dat hebben geleerd. Zodoende komt 'respect', voor Khalid, op verschillende manieren terug in zijn directe omgeving.

4.5 Conclusie: deugden en identificatiepatronen

Met het coderen van de interviewtranscripties wordt andere informatie uit de interviews gehaald dan bij de analyse van de deugdenopdracht alleen. Hierdoor worden ook andere vragen beantwoord. Een centraal uitgangspunt van dit hoofdstuk was dan ook te analyseren *hoe* de verschillende respondenten in de interviews over deugden hebben gesproken.

Deugden kunnen veel belang hebben voor een persoon. Sommige deugden werden door respondenten gezien als één van hun belangrijkste persoonlijke eigenschappen. Vaker verbonden de respondenten deugden aan hun religie, de islam. Deugden zagen ze bijvoorbeeld terug in de Koran, een preek in de moskee of in verhalen van de profeet Mohammed. Daarnaast zagen verschillende respondenten deugden als iets wat belangrijk is om *als moslim* te doen. Ook speelden bij sommige respondenten hun geloofsovertuigingen

een rol. Bijvoorbeeld, omdat God alles heeft geschapen, hoort alles gerespecteerd te worden.

Nationaliteit bleek een heikel punt voor sommige respondenten. Het lijkt erop dat er verschillende definities van het begrip 'Nederlander' naar voren komen: het formeel beschikken over de nationaliteit (formele nationaliteit) of het hebben van voorouders uit dezelfde natie waarvan men de nationaliteit beschikt (etnische nationaliteit). Verder zagen respondenten voornamelijk verschillen tussen culturen wat betreft welke deugden op welke manier belangrijk worden gevonden. Wat al naar voren kwam tijdens de deugdenopdracht wordt ook in de interviewtranscripten bevestigd: sommige deugden worden gezien als kenmerkend voor Nederlanders, Turken of Marokkanen. Tevens worden deugden volgens de respondenten soms op een verschillende manier uitgelegd of uitgeleefd binnen verschillende culturen. Zo zou de deugd 'respect' bij Nederlanders andere interpretaties kunnen oproepen dan bij Turken.

Hoewel deugden vooral in verband werden gebracht met religie, nationaliteit en cultuur, lijken deugden ook een rol in andere domeinen van het dagelijks leven van de respondenten te spelen, zoals werk, school, familie en opvoeding. Vaak werden deugden niet gezien als gelimiteerd aan één van deze domeinen – wat belangrijke deugden zijn in het werk zijn ook belangrijke deugden thuis, bijvoorbeeld. Zodoende lijken deugden over meerdere dimensies van het dagelijks leven van belang te zijn.

Hoofdstuk 5: Drie portretten

Voor het volgende onderdeel zal ik op drie interviews in detail ingaan. In plaats van de grotere lijnen te beschrijven, wat in het vorige hoofdstuk voornamelijk het doel was geweest, zal ik in dit hoofdstuk op microniveau de interviewteksten analyseren op het verband tussen deugden en identiteit. Hierbij zal ik de verschillende theorieën die eerder zijn aangedragen – voornamelijk de dialogische-zelftheorie – gebruiken om tot een diepgaande analyse te kunnen komen.

De drie interviews die hier in detail worden uitgewerkt, zijn om verschillende redenen geselecteerd. Ten eerste hoop ik dat de drie portretten laten zien dat er veel variatie tussen de respondenten was. Precies zoals de populatie moslims in Nederland, is de groep respondenten van het onderzoek allesbehalve homogeen. Ten tweede wordt er in elk van de drie interviews de waarde van deugden op een andere wijze benadrukt. Hierdoor bestaat de kans de eerdere observaties van het hoofdstuk tot zo ver nogmaals te testen op hun betrouwbaarheid.

5.1 Methode

Naast het analyseren van de data aan de hand van een coderingsboek, zoals te zien is in het vorige hoofdstuk, zijn de transcripties van de interviews ook op een andere manier geanalyseerd. Om op een microniveau te kijken naar de hoe-vraag (hoe wordt er over deugden gepraat?) heb ik ervoor gekozen me te oriënteren op alternatieve analysemethoden die gerelateerd zijn aan het onderwerp en de theorie van deze scriptie. Voor deze alternatieve analysemethoden analyseerde ik een paar artikelen waarin de dialogische-zelftheorie van Hermans werd toegepast bij kwalitatief onderzoek. Uiteindelijk heb ik artikelen van Buitelaar (2006; 2013a; 2013b), Gregg (2013) en Zock (2013) geanalyseerd op het gebruik en rapportage van interviews aan de hand van de dialogische-zelftheorie.

Op basis van deze artikelen heb ik een handleiding gecreëerd waarin punten waar op gelet moet worden tijdens het nalezen van de interviewtranscripties beschreven staan. Deze handleiding had als doel woordgebruik en woordkeuze te onderzoeken die inzicht in de identiteitsconstructen van de respondenten kunnen geven. Aan de hand van deze handleiding heb ik de drie transcripties andermaal doorgenomen.

Ter voorbeeld van de analysemethode volgt hier een fragment uit het interview met Nur, waarin zij een voorbeeld geeft over hoe zij het belang van deugden – of het gebrek hieraan – in de Nederlandse maatschappij ziet, in vergelijking met een andere groep waartoe zij behoort.

Bijvoorbeeld ik ben al, vijf jaar ben ik bevriend met iemand, maar plotseling doet ze iets wat ze écht niet had moeten doen bijvoorbeeld. Nou bij de meeste denk ik in Nederland is het gewoon basta afgelopen, ik hoef jou niet meer te zien, maar bij ons, ja d'r is daar een bepaald begrip voor in het Turks ik weet niet hoe ik dat moet vertalen naar het Nederlands. Eh... Ook al zij- ook al gedraagt diegene zich niet goed, toch is het niet zo dat je diegene moet losgaan je moet houden van diege- liefde hebben we gezegd hè, dat je goeie en slechte tijden is dat. Hè ook al, gedraagt iemand zich niet, dat betekent niet dat je diegene dan los moet laten altijd hou je wel een oogje op hem en... Maar in Nederland merk ik gewoon... Ja als je, als je deugt, dan hoor je d'r bij als je niet deugt dan hoor je d'r niet bij. Zo simpel ligt dat volgens mij. En daar kan ik niet zo goed tegen nee- want bij ons is dat niet zo.

In het coderingsboek, de analysehandleiding van hoofdstuk vier, is dit fragment komen te vallen onder het kopje 'interculturele verschillen van het belang van deugden'. Nur geeft hierin duidelijk aan dat ze een verschil ziet tussen de Nederlandse en een andere cultuur, wat een gedeeltelijk antwoord geeft op de vraag in hoeverre Nur deugden als intercultureel ziet.

Daarnaast geven de woordkeus en het woordgebruik van Nur in dit fragment inzicht op innerlijke constructen en onderliggende ideeën. In het oog springend is vooral hoe Nur spreekt over 'Nederlanders' en een andere groep waar zij deel van uitmaakt ('wij'; oftewel een ingroup). Wanneer Nur over Nederland spreekt, spreekt ze niet van 'hier' of 'bij ons'; Nederland wordt slechts omschreven als een geografische marker ('in Nederland'). Daarentegen spreekt ze als lid van een andere, voor haar tegenovergestelde, groep wel op deze manier: 'bij ons is dat niet zo'. Hoewel ze begint met 'denk ik' – dus een eigen mening – spreekt ze daarna als deel uitmakende van een andere groep. Dit suggereert dat Nur zich sterker identificeert met deze tweede groep en zich niet identificeert met de groep 'Nederlanders'. Deze hypothese wordt in de loop van het interview ondersteund door andere fragmenten, zoals te zien zal zijn in de paragraaf over het interview met Nur.

In de volgende delen zal ik drie van de negen afgenomen interviews in detail worden besproken. Bij elk van de respondenten zullen zij eerst kort worden geïntroduceerd, om daarna de vanuit de analyse naar voren gekomen deelidentiteiten te omschrijven. Uiteindelijk zal worden gekeken in hoeverre identiteit lijkt samen te hangen met deugden.

5.2 Nur

Tabel 5

De deugden die door Nur tijdens de verschillende deugdenopdrachten zijn uitgekozen.

Deugden die Nur zelf belangrijk vindt:	Oprechtheid, liefde, geduld, verantwoordelijkheid en wijsheid.
Deugden die 'allochtone vriendinnen' van Nur belangrijk vinden:	Liefde, vertrouwen, verantwoordelijkheid, gehoorzaamheid en respect.
Deugden die Nederlanders in het algemeen belangrijk vinden:	Zelfvertrouwen, zelfbeheersing, openheid, zelfstandigheid en doelgerichtheid.
Deugden die Nurs ouders belangrijk vinden:	Liefde; hier komen de deugden gehoorzaamheid, vertrouwen en verantwoordelijkheid uit voort.

Nur is een 29-jarige moslima die als vrijwilliger werkt in een multicultureel vrouwencentrum. Ze is geboren en getogen in Gelderland, waarna ze in Amsterdam een Hbo-opleiding heeft gedaan. Op het moment dat ik haar sprak woonde en werkte ze sinds kort met haar man in het noorden van het land. De nieuwe omgeving zorgde eerst voor wat problemen, maar Nur begint er steeds meer haar eigen plekje te vinden.

Toen ik met Nur de afspraak voor het interview via de e-mail maakte, gaf ze direct aan dat ze vanuit haar religieuze opvattingen liever geen hand aan mannen – dus ook niet aan mij – zou geven en vroeg mij of ik dit erg zou vinden. Dit maakte mij nieuwsgierig: zou ze erg religieus zijn? Hoe zou ze reageren op mijn interview? Nur heeft op mij de indruk achtergelaten dat zij zowel een religieuze moslima is en als een zelfstandige Nederlandse. De manier waarop Nur deze twee dimensies heeft weten te verbinden, maar ook hoe deze twee delen van Nur met elkaar in de knoop kunnen liggen, maken het interview met Nur zowel bijzonder als bijzonder interessant.

5.2.1 Identiteit Nur

Zowel religie als opleiding en werk spelen een grote rol in de identiteit van Nur. In de taal van de dialogische-zelftheorie van Hermans (Hermans & Gieser, 2012) zouden deze

domeinen in Nurs persoon als relatief onafhankelijk kunnen worden beschouwd: als de ik-positie 'ik als moslima' en als 'ik als hoogopgeleide Nederlandse'.

Nurs persoonlijke geschiedenis geeft een kijk in haar identiteitsdynamiek. Nur is geboren en getogen in Nederland; haar ouders zijn op jonge leeftijd vanuit Turkije gemigreerd. Ze vertelt dat ze een plezierige jeugd heeft gehad met liefdevolle ouders. Gedurende haar jeugd kreeg Nur alle vrijheid van haar ouders om zelf de keus te maken of ze 'westers' of 'islamitisch' wilde zijn:

[...] mijn ouders die hadden wel zoiets van daar pleiten ze voor hè, 'mijn kind dit is goed voor je' en, nou mijn vader zei altijd 'ik laat je de beide wegen laat ik zien, dit is de weg van de islam dit is de weg van, vrijheid' of wat je ook mag noemen, eh, hè 'als je de islam hebt dan moet je de hoofddoek dragen je moet vijfmaal per dag bidden et cetera. En doe je dat niet dan ga je de andere weg in'.

Nurs ouders hebben Nur vooral kennis meegegeven van de islam, maar hebben volgens Nur haar zelf de keuze gelaten om moslima te *zijn*. Dat Nur van mening is dat een persoon niet van geboorte moslim is, maar dat het moslimzijn iets is waarin actieve participatie nodig is, zou hieraan gerelateerd kunnen zijn.

Rond haar twintigste is Nur gaan studeren in Amsterdam. Ze woonde in die tijd op kamers en droeg geen hoofddoek: een 'westerse' levensstijl, volgens Nur. Haar 'islamitische ik' lijkt gedurende deze periode gescheiden van haar 'westerse ik' te zijn en vooral op de privésfeer van belang te zijn. Hier kwam in de loop van de tijd verandering in:

[...] ik leerde toen vriendinnen kennen, die én eh, een hoofddoek ophadden én universiteit studeerde en HBO deden, nou dat was voor mij een eyeopener van 'oh het kan- het kan dus wél!' Ja want daarvoor had ik altijd wat van 'nee met hoofddoek nee dan word je niet geaccepteerd dan word je, krijg je geen baan en kun je niet studeren' maar het kon dus wel [...]

Het lijkt erop dat Nur 'het westerse' en 'het islamitische' als twee tegenovergestelde dimensies zag; rond haar studententijd bleken deze verschillen toch niet zo absoluut als gedacht. Nur hoefde niet per se te hoeven kiezen tussen het dragen van de hoofddoek of het studeren, maar kon beide tegelijkertijd doen. De twee deelidentiteiten, enerzijds 'Nur als moslima' en anderzijds als 'Nur als westerse intellectueel' lijken nu samen te kunnen

smelten: 'Nur als Nederlandse moslima'. Wanneer twee ik-posities succesvol kunnen worden gecombineerd en een nieuwe ik-positie vormen, wordt dit in de terminologie van de DZT ook wel 'derde positie' genoemd (zie 2.2.3). Terugkijkend op deze periode blijkt Nur zich volop Nederlander én volop moslima te hebben gevoeld. Het dragen van de hoofddoek en daarnaast het afronden van haar studie ziet ze als een belangrijke schakels in haar persoonlijke ontwikkeling.

Na het afstuderen wordt er roet in het eten gegooid: Nur had, toen ik haar sprak, vier jaar na haar afstuderen nog steeds geen betaalde functie weten te bemachtigen ondanks haar goede prestaties op haar opleiding. Ze vraagt zich hardop af of dit aan haar hoofddoek ligt.

[...] ja je bent HBO-geschoold ja natuurlijk wil je iets in die richting doen, maar 'tis me tot nu toe, ik ben in 2011 ben ik afgestudeerd, 't is me niet gelukt om een vaste baan te scoren, laat ik het zo zeggen [lacht] dat is me niet gelukt dus ik denk dat het een beetje hier aan ligt.

Bij de laatste zin wijst Nur naar haar hoofddoek: dit zou volgens haar de reden kunnen zijn dat ze niet wordt aangenomen. Dit zorgt voor twijfels bij Nur: in een eerdere levensfase lijkt het erop dat ze wel moslima én Nederlander kan zijn; is dit uiteindelijk toch niet reëel? In een ander fragment, wanneer we over haar gevoel van nationaliteit praten, worden deze twijfels onder woorden gebracht:

Bijvoorbeeld op mijn twintigste eenentwintigste ben ik begonnen om een hoofddoek te dragen, daarvoor, als je me daarvoor dit had gevraagd dan had ik misschien heel andere dingen gezegd want toen voelde ik me Nederlander, ik had geen hoofddoek om ik zag er gewoon uit dat was hun en ik deed gewoon dezelfde dingen... Hè ik voelde me niet anders maar nu voel ik dat wél.

Wanneer Nur de periode waarin ze geen hoofddoek droeg vergelijkt met nu, heeft ze het gevoel dat het aan haar hoofddoek ligt dat ze nu geen succes heeft met het vinden van een baan. Het feit dat ze zich niet geaccepteerd voelt met hoofddoek, heeft tot gevolg dat ze zich nu niet meer Nederlander voelt. De derde positie van Nederlandse moslima lijkt niet meer te functioneren vanwege het negatieve oordeel van anderen dat Nur ervaart, wat voor twijfel en frustratie lijkt te zorgen.

Kortom, Nur kreeg als tiener de ruimte om zelf te beslissen wat ze met haar leven wilde: de kant op van religie, of de kant op van vrijheid. Tijdens haar studieperiode kwam ze erachter dat ze van beide walletjes kon eten – een hoofddoek dragen én studente zijn. Helaas was ten tijde van het interview op een punt gekomen waar ze het idee had dat deze derde positie, die eerst zo succesvol bleek te zijn, niet meer opgaat in de hedendaagse maatschappij waarbij ze zich gediscrimineerd voelt vanwege haar hoofddoek.

5.2.2 Deugden Nur

Tot zover identiteit: hoe zit het dan met deugden? Tijdens de deugdenopdracht bleek Nur bij het uitzoeken van deugden die belangrijk zijn voor haar directe omgeving tegen een probleem aan te lopen. Ze zag namelijk veel verschillen tussen haar ‘allochtone’ en haar ‘Nederlandse’ vriendinnen. Uiteindelijk hebben we samen besloten eerst de deugden te bespreken die volgens Nurs ‘allochtone’ vriendinnen belangrijk worden gevonden en daarna wat volgens Nur in Nederland belangrijk wordt gevonden.

Op het moment dat Nur deugdenkaarten voor Nederlanders selecteerde, leek ze vooral een negatieve waarde aan deze deugden te geven. Dit was verrassend, aangezien de deugden positieve eigenschappen zijn. Nur legde bijvoorbeeld de deugd ‘zelfvertrouwen’ als volgt uit:

Ja pr- prestatie maatschappij in ehm, geen plek voor zwakkeren, je bent sterk en je kunt het en eh [lacht] dat soort begrippen in, bij ons is het ja bescheidenheid hè? Bescheidenheid hè inderdaad dat is ook een deugd denk ik dat ik hier niet terug zie komen, wat heel ehm... Levendig is binnen de allochtone gemeenschap, bescheidenheid dat merk ik niet alleen bij Turken Marokkanen maar ik merk het ook [...] bij getinte mensen, Arabische landen of ook uit bepaalde Afrikaanse landen bescheidenheid speelt mee.

Hier trekt Nur een contrast tussen de door haar geobserveerde bescheidenheid van mensen uit niet-westerse landen en de prestatiegerichtheid in Nederland. Daarnaast creëert ze ook een afstand tussen zichzelf en deze Nederlanders: de voor haar niet-westerse deugd wordt als ‘bij ons’ omschreven, terwijl ze over de Nederlandse maatschappij praat als slechts een geografische locatie zonder gevoel van identificatie: ‘hier’. Dit komt sterk overeen met het eerste citaat van Nur, dat in de methodebeschrijving van dit hoofdstuk als voorbeeld wordt aangehaald.

Het impliciet identificeren met niet-westerse eigenschappen en het zich distantiëren van de Nederlandse eigenschappen door Nur gebeurt op meerdere momenten in het interview. Ook wanneer Nur en ik over de deugden praten die zij zelf belangrijk vindt, projecteert Nur van haarzelf naar de bredere islamitische gemeenschap. Bijvoorbeeld, één van de deugden die Nur het belangrijkste vindt, was verantwoordelijkheid. Dit legt ze als volgt uit:

Ja je voelt je verantwoordelijk... Eh wanneer je betrokken bent. Of wanneer je zo voelt. Ehm... Als je als je egoïstisch bent, of hè dat individualisme hè, bijvoorbeeld dat we het heel erg in westerse landen heerst. Ik heb daar echt eh afkeer van eigenlijk individualisme dat eh... Keur ik af in die zin, eh want wij zijn heel erg van de wij-cultuur hè samen eh, delen, dus dan heb je ook verantwo- dan ben je verantwoordelijker voor elkaar dat speelt heel erg bij ons je leeft samen, je deelt, je eh... Ja om bij een moeilijkheid of zo dan ga je d'r samen tegen aan je wordt één samen wordt je één hè en zo ga je de problemen proberen op te lossen.

Nur vertelt hier over de deugden die voor haar persoonlijk belangrijk zijn; hierop komen we op een punt waar zij tegen is, namelijk wat zij het 'westerse individualisme' noemt. Dit ziet zij als een ondeugd die in de Nederlandse maatschappij veelvuldig voorkomt. Bij de groep waarmee ze zich identificeert wordt dit volgens haar ook afgekeurd; ze spreekt nu niet meer als een individu, maar als representatief voor een groep ('wij zijn', 'bij ons'). In dit voorbeeld lijkt het erop dat Nur de deugd die zij belangrijk vindt, verbindt aan de groep waarvan zij lid is. Het is niet duidelijk welke groep: islamitisch, Turks of algemeen niet-westers?

Zoals eerder beschreven, werd er bij het interview voor gekozen met Nur om de tweede deugdenopdracht alleen over haar allochtone vriendinnen te doen in plaats van over de directe omgeving ongeacht afkomst. De deugd die ze als eerste voor deze categorie uitkoos, was vertrouwen:

Ja want als er geen vertrouwensband is, dan merk ik dat er dan ook een oppervlakkigere eh relatietoestand komt dus, ehm... Ik eh, nou ja wij ja wij gaan heel vertrouwd met elkaar om dat wil dan niet zeggen dat je ieder geheim aan iedereen eh, of hè bijvoorbeeld mijn ouders bespaar ik wel eens ik hoef ze niet alles te vertellen alle moeilijkheden.

Opvallend hieruit is dat ze begint over haar vriendinnen en eindigt met haarzelf als persoon. De deugden die belangrijk zijn voor haar vriendinnen – de ingroup – presenteert Nur dus ook als belangrijk voor haarzelf.

Zodoende wisselt Nur dus meerdere malen van perspectief: wanneer ze over Nederland praat, begint ze over niet-westerse personen; wanneer ze over zichzelf praat, begint ze over ‘wij’ en wanneer ze over haar ‘allochtone’ vriendinnen praat, begint ze over zichzelf. Voor deugden lijkt dit twee dingen te betekenen. Ten eerste, dat Nur haar eigen deugden lijkt te projecteren op haar ingroup en haar vriendinnen; wat Nur belangrijk vindt, wordt volgens haar gedeeld in haar directe groep. Tegelijkertijd worden deugden waarvan zij het gevoel heeft belangrijk te zijn voor haar ingroup door Nur op haarzelf geprojecteerd; dat wat bij hen belangrijk wordt gevonden, vindt Nur ook belangrijk. Met andere woorden: de groep waarmee Nur zich identificeert wordt gezien als soortgelijke eigenschappen hebbende als haarzelf.

5.2.3 Conclusie Nur

In het geval van Nur lijkt het combineren van deelidentiteiten na het behalen van een derde positie, waarin verschillende delen van haar in harmonie samen naar voren kunnen komen, onder druk komen te staan vanwege externe invloeden. Het gevoel dat ze niet geaccepteerd wordt als Nederlander in de bredere maatschappij, lijkt ervoor te zorgen dat de derde positie van ‘Nederlandse moslima’ niet meer voor Nur werkt en dat er dus opnieuw een functionerende identiteit moet worden opgebouwd. In het volgende fragment schetst Nur het gevoel dat ze beoordeeld wordt vanwege haar uiterlijk, waarin naar voren komt dat ze zichzelf niet meer als Nederlander ziet:

[...] hè ik ben dan wel Nederlander maar onder Nederlanders ben ik geen Nederlander, dat dat is gewoon zo, dus ehm... Ja naar mij toe wat ik voel en ervaar is dat deugden, i- ja die zijn belangrijk, dus zo voelt dat bij mij ik, ik moet ook in een bepaalde format moet ik werken, en, ja ik word daar wel op afgerekend als ik daar van afwijk- en, ik denk ik wijk d’r al vanaf dus ik moet heel hard mijn best doen om d’r een beetje bij te horen. En daar ben ik het niet mee eens [lacht].

Het feit dat Nur meer moet doen dan andere Nederlanders om als Nederlander gezien te worden, leidt tot onvrede bij haar. Tot slot zegt Nur dit niet te accepteren: ‘En daar ben ik

het niet mee eens'. Het lijkt erop dat ze het er dan maar bij laat; dan hoeft ze niet per se Nederlands te worden gevonden.

Het gebrek aan gevoel als Nederlander geaccepteerd te worden, zoals Nur omschrijft, lijkt een weerklank te vinden in het gesprek over deugden. Voortdurend wanneer Nur spreekt over Nederlanders, presenteert ze zichzelf als niet-westerse vrouw die hier tegenover staat. Daarbij worden de deugden die Nur ziet als representatief voor niet-westerse personen belangrijk voor haar zelf en haar zelfbeeld. Vanuit het gevoel niet geaccepteerd te worden in de rol als Nederlander, lijkt Nur zichzelf te distantiëren van haar Nederlanderschap en haar andere ingroup extra te waarderen. Deugden die zij belangrijk vindt, lijken voornamelijk samen te hangen met wat zij denkt dat niet-westerse mensen belangrijk vinden. Deugden die volgens haar in Nederland belangrijk worden gevonden, vindt zij zelf minder belangrijk.

5.3 Maher

Tabel 6

De deugden die door Maher tijdens de verschillende deugdenopdrachten zijn uitgekozen.

Deugden die Maher zelf belangrijk vindt:	Verantwoordelijkheid, respect, geduld, gehoorzaamheid en liefde.
Deugden die mensen in de directe omgeving van Maher belangrijk vinden:	Vreugde, doelgerichtheid, vertrouwen, hoop en verantwoordelijkheid.
Deugden die Nederlanders in het algemeen belangrijk vinden:	Veiligheid, respect, zekerheid en gezondheid.

Maher is een man van 43, getrouwd en heeft een dochter en een zoon. Sinds vijftien jaar werkt hij bij een farmaceutisch bedrijf. Eerder heeft Maher een opleiding laboratoriumonderwijs gedaan. Ten tijde van het afnemen van het interview woont hij in een dorp in Noord-Holland.

Maher komt uit een gezin van zes kinderen, waarvan hij zelf de oudste is. Zijn vader behoort tot de eerste groep arbeidskrachten die in de jaren '60 vanuit Marokko naar

Nederland zijn gekomen. Rond '85 zijn Mahers moeder, één broer en twee zussen naar Nederland overgekomen: Maher zelf zat toen nog op de middelbare school en wilde deze eerst afmaken voordat hij naar Nederland zou komen. Toen Maher zeventien jaar was, is hij uiteindelijk ook overgekomen via de gezinsherenigingsregeling. Zijn twee jongere zusjes zijn in Nederland geboren.

Maher is overtuigd moslim: voor hem is de islam 'de waarheid [...] er is leven na de dood, er is een schepper, zijn engelen, er is een hel, er is een hemel'. Ook speelt de islam voor Maher een belangrijke rol, een 'hoofdzaak' in zijn leven. In het portret van Maher wil ik dan ook dieper ingaan op de relatie tussen een religieuze identiteit en deugden. Eerst zal ik kijken naar de religiositeit van Maher om daarna in te gaan over hoe er door Maher over deugden wordt gepraat.

5.3.1 Identiteit Maher

Er zijn verschillende manieren hoe het belang van de islam door Maher werd benadrukt. Ten eerste zijn er de uitspraken van Maher waarin hij expliciet het belang van zijn religie in het dagelijks leven kenbaar maakt:

Dus eigenlijk om een kort antwoord te geven op je vraag wat betekent de islam voor me ja het is eigenlijk een het speelt een heel belangrijke rol in mijn leven ik ben een moslim en, en en en mijn hele leven is daarop gebaseerd en en ja goed het het het, ik geef daar heel veel waarde aan. Het is een hoofdzaak, het is geen bijzaak het is een hoofdzaak.

Uitspraken zoals deze waarin naar voren komt dat de islam een belangrijke rol speelt in Mahers leven komen op verschillende plekken in het interview terug. Uitspraken zoals 'ik ben een moslim [...] en mijn hele leven is daarop gebaseerd' geeft duidelijk aan dat het moslim zijn een belangrijke rol speelt in de identiteitsvorming van Maher.

Naast de expliciete uitspraken over de deelidentiteit 'moslim', valt er vanuit andere uitspraken ook op te maken dat de islam en het moslimzijn een belangrijke rol spelen in de identiteitsvorming van Maher. Dit is dus congruent met de expliciete uitspraken. Een voorbeeld: 'Wij geloven in tenminste als moslim zijnde word ik, d'r op getraind dat ik mij, dat ik zelfbeheersing moet hebben, nou.' 'Als moslim zijnde' zijn er volgens Maher bepaalde normen; zelf doet hij zijn best deze te volgen ('dat ik zelfbeheersing moet hebben'). De normen die volgens Maher voor moslims gelden, ziet hij ook als normen die hijzelf moet

volgen; hij valt voor hemzelf onder de groep 'moslims'. Met andere woorden: zowel expliciet als impliciet wordt duidelijk dat de islam en het zijn van moslim een belangrijke rol speelt in Mahers leven en identiteit.

Opvallend is hoe zowel bij Maher als bij Nur er in de interviews terugkomt hoe ze het gevoel hadden negatief beoordeeld te worden. Mahers vrouw en moeder hebben met islamofobe incidenten te maken gehad, wat veel indruk op Maher heeft gemaakt. Ook gaf Maher aan dat hij zich onder andere na de aanslagen van 11 september 2001 zijn geloof moest verantwoorden op zijn werk tegenover collega's. Zulke ervaringen zorgen er volgens Maher voor dat hij zichzelf niet helemaal als Nederlander ziet: '[...] ik voel me eigenlijk, ik *wil* wel Nederlander voelen en dat voel ik me ook op een gegeven moment maar je blijft altijd... Die Marokkaan, die moslim, die allochtoon [...]' Ondanks dat Maher sinds langere tijd in Nederland woont, werkt en beschikt over de Nederlandse nationaliteit, heeft hij het gevoel van buitenaf te worden neergezet als niet-Nederlander. Dit lijkt tot gevolg te hebben dat hij zichzelf ook niet volledig als Nederlander ziet.

Ook zoals bij Nur, heeft de 'gaze of the other' dus invloed op het creëren van een succesvolle identiteit bij Maher. Maher geeft aan dat vooral tijdens incidenten waar moslims mee betrokken zijn het gevoel groeit dat hij zich moet verantwoorden voor zijn geloof:

Dus ik probeer eigenlijk normaal te gedragen, en dat lukt mij ook wel eh grootste deel wel maar af en toe eh ehm als er bijvoorbeeld wat gebeurd, waar moslims mee betrokken zijn, dan eh als het ware je klimt omhoog en elke keer als het gebeurt dan val je weer naar beneden, en elke keer weer moet ik me dus eh, eh... Ja moet ik opstaan, en mezelf opladen en weer, omhoog proberen te komen [...]

In dit en andere fragmenten komt naar voren dat Maher in zijn dagelijks leven zich probeert af te sluiten van negatieve externe factoren. Uit het feit dat hij zichzelf niet als Nederlander kan zien, lijkt het erop dat de blik van de ander op zijn identiteit wel degelijk invloed heeft, hoewel het beperkt lijkt te worden: Maher lukt het om zich meestal 'normaal te gedragen'. Met andere woorden: Maher probeert de externe invloeden op zijn identiteit te beperken.

De metafoor die Maher aandraagt ('omhoog proberen te komen', 'opstaan', 'opladen'; 'naar beneden vallen') geeft aan dat hij een manier zoekt om om te gaan met de psychologische druk. Deze invloed van buitenaf brengt Maher zelf ook onder woorden: 'Je

wordt als het ware dusdanig beïnvloed dat je ook iedere keer weer een soort psychologische strijd moet overwinnen om je leven normaal te kunnen leiden'. Dit lijkt in de terminologie van Hermans' dialogische-zelftheorie op het zich vasthouden aan een bepaalde deelidentiteit, ondanks dat deze lastig is te waarborgen in een situatie waarin externe factoren hierop druk leveren.

5.3.2 Deugden Maher

Van alle respondenten stond het moslimzijn wellicht het meest centraal bij Maher. Is dit terug te zien in de manier waarop Maher over deugden spreekt? In het vorige hoofdstuk kwam naar voren dat religiositeit en deugden op verschillende manieren samen kunnen hangen. Deze verschillende manieren zijn alle drie terug te zien in het interview met Maher. Dit zal ik illustreren aan de hand van het volgende fragment, waarin Maher vertelt over de deugd 'geduld' en wat dit voor hem inhoudt.

Nou, als je geduld heb, en je weet wat belang- hoe belangrijk geduld is als je zelf, dus zeg maar eh dit aanleert dan ga je ook neem je ook hè dus dat je merkt 'oh dit gaat verkeerde kant op' dat je een stapje terug doet. En dat doen wij in onze moslim-, cultuur of ons islamitische tradities baseren we het op a'udhu billahi min ash-shaytaan-i'r rajeem, betekent 'God vergeef me haal de satan van me weg' en dan wordt je wat rustiger en dan ga je eerst even terug, en dan is het allemaal komt het allemaal goed, niet iedere moslim doet dat, maar dat is eigenlijk zoals het hoort. En er is ook er was sallallahu alaihi wa sallam de Profeet vrede zij met hem, hij heeft natuurlijk heel veel gezegd en in één van de gezegden, eh zegt iemand 'de mensen die niet geduld hebben' dus al sabr 'die komen niet in de hemel'. De hemel houdt alleen van de mensen die geduldig zijn, dus als moslim zijnde een goed moslim zijnde moet je jezelf op trainen, als je discipline zelfbeheersing maar ook heel veel geduld hebt, en dat is heel belangrijk [...]

Ten eerste hadden we gezien dat er deugden worden nagestreefd, om bepaalde voorbeelden te volgen of in bepaalde bronnen worden genoemd. In het voorbeeld vertelt Maher dat de profeet Mohammed veel waarde hechtte aan de deugd 'geduld'. Ook het gezegde vanuit deze bron, namelijk 'de mensen die geen geduld hebben komen niet in de hemel', wordt als aanleiding genoemd om de deugd 'geduld' na te streven. Maher hecht belang aan het volgen van het voorbeeld van de Profeet én hanteert het gezegde – uit de

‘moslimcultuur’ of ‘islamitische tradities’ – die hiermee verbonden is; oftewel, de deugd ‘geduld’ heeft voor hem in ieder geval voor een gedeelte een religieuze betekenis.

De tweede manier waarop islam en deugden samen zouden kunnen hangen, is middels identificatie: zichzelf zien als moslim of het zich identificeren met de bredere moslimgemeenschap. In het fragment komt dit tweede aspect ook terug. Ten eerste presenteert Maher zichzelf als lid van een groep: ‘dat doen wij in onze moslim-, cultuur of islamitische tradities’. Als deel van deze groep uitmakende, waar de deugd ‘geduld’ belangrijk wordt gevonden, vindt Maher geduld een belangrijke deugd. Daarnaast spreekt Maher over dat het een norm in de islam is om geduld op te brengen: ‘dus als moslim zijnde een goed moslim zijnde moet je jezelf op trainen’. Met andere woorden: als men zichzelf als goede moslim ziet, dan probeert men deze deugd na te streven. Maher spreekt ook van een norm: ‘dat is eigenlijk zoals het hoort’. Zou Maher zichzelf niet als moslim zien, zou deze norm niet voor hem gelden. Eerder bleek ook al vanuit expliciete uitspraken dat Maher het als één van de hoofdlijnen in zijn leven ziet om een goed moslim te zijn. De identiteit ‘als moslim zijnde’ beïnvloedt het belang van deugdzaamheid, in dit geval geduld.

Het verband tussen religie en de deugd ‘geduld’ zou tevens via een bepaalde islamitische levensvisie kunnen worden beïnvloed. In het voorbeeld wordt gesproken van een religieuze spreuk: ‘God vergeef me haal de satan van me weg’. Dit is een voorbeeld van hoe er een religieuze betekenis wordt gegeven aan een situatie die in het dagelijkse leven voor kan komen. Maher interpreteert het verliezen van geduld vanuit zijn religieuze levensvisie, namelijk dat God bestaat en invloed heeft op het leven. Doordat hij als goede moslim de invloed van de shaytan oftewel de duivel wil voorkomen en gelooft in de hulp van Allah, hecht Maher veel waarde aan het afweren van ongeduld.

5.3.3 Conclusie Maher

Mahers portret is een uitzondering in de kleine groep respondenten van het interview wat betreft de manier waarop hij zichzelf presenteert. Het interview met Maher is een voorbeeld van hoe de islam in iemands leven een ‘hoofdzaak’ kan zijn: zowel in de dagelijkse rituelen, werk, gezin en ook in het moraliteitsbesef van Maher staat zijn geloof centraal. Maher wil zichzelf kunnen zien als Nederlander, maar heeft het gevoel niet in deze rol geaccepteerd te worden door het oordeel van anderen. Ondanks de psychologische druk

dat dit met zich meebrengt, blijft Maher proberen zichzelf te zien als een gewone Nederlander; hij lijkt te weigeren zijn zelfbeeld aan te passen aan de druk van buitenaf.

Deugden en religie lijken voor Maher aan elkaar gerelateerd te zijn. Wanneer Maher over deugden praat, komt religie vaak naar voren. Dit benadrukt nogmaals het belang van de rol van religie in Mahers leven, dat hij eerder expliciet uitte. Hierdoor is het interview met Maher een goed voorbeeld van hoe religie en deugden hand in hand kunnen gaan.

5.4 Hasan

Tabel 7

De deugden die door Hasan tijdens de verschillende deugdenopdrachten zijn uitgekozen.

Deugden die Hasan zelf belangrijk vindt:	Doelgerichtheid, gehoorzaamheid, verantwoordelijkheid, zelfbeheersing en liefde.
Deugden die mensen in de directe omgeving van Hasan belangrijk vinden:	Gehoorzaamheid, liefde, zelfvertrouwen, wijsheid en respect.
Deugden die Nederlanders in het algemeen belangrijk vinden:	Liefde, doelgerichtheid, vreugde, moed en wijsheid.
Deugden die Hasans ouders belangrijk vinden:	Geduld, liefde, vertrouwen, zelfstandigheid en respect.

Hasan Gocuk is een 27-jarige student fiscaal recht. Hij is geboren en getogen in Gelderland; toen ik hem sprak was hij bezig zijn studie af te ronden in Zuid-Holland. Hasan heeft een zus en twee broertjes; zijn ouders komen uit Turkije en zijn rond 1980 naar Nederland verhuisd.

De reden waarom er in dit segment ook aandacht wordt besteed aan het interview met Hasan, is omdat hij op vele punten een ander geluid liet horen dan de andere geïnterviewden. Zo lijkt Hasan losser in wat het precies betekent om een moslim te zijn en lijkt hij niet het gevoel te hebben van buitenaf beoordeeld te worden vanwege zijn afkomst of zijn religie. Op deze vlakken lijken de antwoorden die Hasan mij verschaftte geenszins op de antwoorden die Maher of Nur mij geven. Het portret van Hasan dient dus ter illustratie van de uiteenlopende zienswijzen binnen de groep respondenten. Ook zal dit portret

hopelijk inzicht geven aan hoe deugden en religie eventueel gerelateerd zouden kunnen zijn bij moslims waarbij de religiositeit op een andere manier met hun identiteit in verband staan.

5.4.1 Identiteit Hasan

Hasans benadering van de islam was vooral anders dan de benadering van Maher. Dat betekent niet dat Hasan minder gelovig was. Bijvoorbeeld, Hasan vertelde, net zoals Maher, dat het aanbidden van Allah het belangrijkste in zijn leven is. Ook is het belang van de islam in Hasans leven zichtbaar in bijvoorbeeld de koranstudie die hij gevolgd heeft, dat hij klassiek Arabisch heeft geleerd of dat hij let op wat hij eet (halal) en wat hij drinkt (geen alcohol).

Ondanks dat Hasan zei dat Allah aanbidden centraal staat in zijn leven, leek Hasan op het eerste gezicht zijn religiositeit minder expliciet uit te drukken dan bijvoorbeeld Maher of Nur. Een voorbeeld:

Ehm, wat ik bijvoorbeeld, als ik vrijdags moet doorwerken dan werk ik door, dat vrijdagsgebed dat laat je dan voor wat het is, tot de volgende keer, als je d'r wel voor tijd hebt, en...

Hoewel de islam dus belangrijk is voor Hasan, heeft het aanwezig zijn bij het vrijdaggebed niet de hoogste prioriteit. Tevens is het volgens hem niet erg wanneer er een gebed gemist wordt. Het zijn van een moslim lijkt hierdoor voor Hasan in het dagelijks leven niet altijd actief uitgeoefend hoeven te worden.

Wanneer ik Hasan vroeg wat voor rol de islam in zijn dagelijkse leven speelt, antwoordde Hasan:

Ik denk dat ik in ergens niet heel veel verschil met de mensen om me heen, ongeacht of het een jongen meisje, bepaalde afkomst heeft, bepaalde kleurtje heeft of wat dan ook, ehm... In mijn, persoonlijke leven probeer ik wel het één en ander te doen aan mijn gebed, ehm... Op werk doe je dat natuurlijk minder met het dagelijks gebed bedoel ik dat dan.

Hasan lijkt hier de rol van religie als een bijzaak te zien: er bestaat weinig verschil tussen moslims en niet-moslims, aangezien we allemaal ten eerste mens zijn. Ook uit de zinsdelen 'het één en ander' en 'op werk doe je dat natuurlijk minder' lijkt het alsof het fysiek beoefenen van de religie niet een prioriteit heeft in Hasans dagelijkse leven. Dit staat in

contrast met de religiebeoefening van bijvoorbeeld Maher, die bijvoorbeeld in zijn lunchpauze graag naar de moskee in een dorp verderop rijdt om te bidden of probeert elke dag voor het ochtendgebed op te staan.

Dat Hasan zich minder bezig houdt met het vijf keer per dag bidden en het volgen van het vrijdaggebed, zou kunnen komen doordat hij religie ziet als iets wat zich vooral innerlijk afspeelt en niet met uiterlijk vertoon te maken heeft. Hasan leek daarnaast minder nadruk te leggen op de religieuze dogma's en meer met onderliggende redenen en persoonlijke beleving:

[...] maar religie is niet zeg maar een zo soort puzzelstuk van 'dat heb ik gedaan dat heb ik gedaan dat heb ik gedaan en dan is het compleet oké ik ben klaar' dat is het niet dus, het is wel iets vooral waar emotie veel bij komt kijken want je bent uiteraard als mens, als eh irrationeel wezen, eh als gevoelswezen eh is het wel waar je meer mee bezig bent. En eh vaak zijn dingen dan niet zwart-wit. Dus je kunt niet zeggen van 'ja de islam die zegt dit, dus dat doe ik en ik ben daarom moslim' en het gaat daar vaak zeg maar niet.

Het zijn van een moslim heeft voor Hasan te maken met 'emotie' en hangt samen met 'de mens als irrationeel wezen'. Een specifiek voorbeeld geeft Hasan over het drinken van alcohol: '[...] het niet consumeren van alcohol, eh daar voel ik me wel fijn bij, ja.' Als ik hem daarop vraag of het niet drinken van alcohol vooral vanuit een persoonlijk gevoel voortkomt, antwoordt hij: 'Ik denk dat het een 'en en' is'. Het advies geen alcohol te drinken vanuit de Koran speelt een belangrijke rol bij Hasan, maar wordt niet als dogma aangenomen. Het gevoel dat Hasan erbij krijgt is doorslaggevend voor het volgen van het voorschrift.

In contrast met Maher of Nur lijkt het erop dat Hasan een moslim is die religie – ondanks een groot gevoel van religiositeit – in de privé sfeer indeelt. Deze gedachte wordt ondersteund door het verschil in woordgebruik. Zoals eerder zichtbaar was, leek Maher zich veel met moslims te identificeren en bijvoorbeeld vergelijkingen te maken tussen moslims en anderen. Bij Hasan kwam dit niet voor. Hasan leek bewust mensen niet in hokjes te willen stoppen, ook niet wanneer hij het over zijn religie heeft: 'we', 'wij' en 'bij ons' kwam bij Hasan beduidend minder voor in het interviewtranscript. Wanneer hij toch van een 'we' sprak, had dit vaak een bredere betekenis – een 'algemene we', als het ware – zelfs wanneer Hasan over zijn religie sprak:

[...] je voelt je als moslim en in die zin ben ik niet meer of minder moslim dan jij, eh want we zijn allemaal geschapen hè [...] we zijn allemaal schepselen van God, en eh de reden waarvoor we naar, de aarde zijn ge-, eh, neergezonden [...] het is het tijdelijke leven waarmee we het eeuwige leven zullen gaan verdienen.

In dit fragment alsook in andere fragmenten lijkt Hasan vanuit een bepaalde groep te praten ('waarmee we het eeuwige leven zullen gaan verdienen'). Hasan lijkt zichzelf als moslim te zien, maar ziet ook niet-moslims als ingroup; hij praat vanuit het idee dat de gehele mensheid in dezelfde situatie zit. Hasan ziet de hele mensheid als gelijk; ook niet-moslims ziet hij als niet erg verschillend van moslims zoals hijzelf.

5.4.2 Deugden Hasan

Wanneer Hasan over deugden sprak, bleek de islam – ondanks dat er tijdens het interview geringe identificatie met 'moslims' leek te zijn – zeker ook een belangrijke rol te spelen. Wanneer we over de deugd 'liefde' praatten, dacht Hasan bijvoorbeeld direct aan de overleveringen van Mohammed:

[...] ergens in de islam komt dat ook terug, je moet de ouders ook even liefhebben, je kunt overlevering van de Profeet noemen, of eh vers uit de Koran die zegt, eh heel bekend vers dat vaak aangehaald is, eh, 'we laa tekoel lehoema oeffin', zegt geen 'uch' en 'pff', blaas niet tegen je ouders van 'ja wat zeg je nou weer' in die zin tegen je ouders.

Het liefhebben van de ouders wordt dus belangrijk gevonden door Hasan naar opvolging van een voorschrift (of 'advies' zoals hij dat zelf noemt) uit de Koran. Toch wordt er door Hasan vaak niet iets aangenomen uit de Koran; de voorschriften vanuit de Koran en andere islamitische bronnen worden grondig overwogen en geanalyseerd op onderliggende redenen en juiste toepassing. Een voorbeeld: Hasan legt de deugd 'gehoorzaamheid' uit als: 'je hebt een doel in het leven, het is het aanbidden van God, van Hem.' Toch wordt dit voorschrift niet klakkeloos overgenomen, maar denkt Hasan na over de praktische toepassing van het voorschrift en wat de achterliggende gedachte zou kunnen zijn. Over de deugd 'gehoorzaamheid' sprak Hasan dan ook als volgt:

[...] als je alleen maar regels gaat opvolgen omdat ze in de islam zijn en, je kan het niet begrijpen dat daar een bepaalde intentie achter zit, dan ontbreekt de liefde bij je en dan, is

denk ik gehoorzaamheid naar mijn beleving niet compleet, dan kan je beter niet doen, want dan doe je het ook een beetje met tegenzin [...]

Met andere woorden, niet alleen het gebod, verbod of voorschrift geldt, maar ook ratio of rede speelt een rol voor Hasan. Gehoorzaamheid aan Allah is niet genoeg: Hasan heeft het over gehoorzaamheid met een onderliggende reden.

Gevoel speelde ook een rol bij welke deugden Hasan belangrijk vond. Net als het stellen van vragen waarom een voorschrift uit de Koran belangrijk is, vond Hasan het belangrijk om zijn gevoel een rol in zijn beslissingen te laten spelen.

[...] het is allemaal een beproeving, het is het tijdelijke leven waarmee we het eeuwige leven zullen gaan verdienen. En dat is wel een beetje dat visie, dat hoe dat dan uit in het dagelijks leven is dan, onder andere het gebed, het wat je wel doet en wat je niet doet, maar los van, het zwart-wit het stellen van regels van wat doe je nou wel en wat doe je nou niet [...] Het is wel altijd een beetje een dilemma maar je laat je gevoel daarin wel bepalen, en eh de vrede met met je omgeving eh is daarbij ook uiteraard heel belangrijk.

Het gevoel van wat juist en wat verkeerd is speelt een belangrijke rol; 'vrede met je omgeving' is één van de eerste dingen waar Hasan dan aan moet denken. Ook hier speelt religie weer een rol: vanuit het idee dat het eeuwige leven is te winnen vanuit het tijdelijke leven uit aarde, zal men rekening moeten houden met anderen.

5.4.3 Conclusie Hasan

Hasan spreekt vaak in het interview van een universele 'wij': de verschillen tussen moslim of niet-moslim, homo- of heteroseksueel, zwart of blank worden door hem weggedaan als onbelangrijk. Wellicht omdat deze verschillen volgens hem onbeduidend zijn, benadrukt Hasan zijn identiteit als moslim niet naar buiten toe.

Toch speelt de islam een rol in Hasans leven. Toen ik met Hasan sprak, kwamen er verschillende motivaties vanuit zijn geloof en levensvisie naar boven. Het lijkt erop dat Hasans geloof vooral in de persoonlijke identiteit een rol speelt, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Nur of Maher, bij wie het zijn van moslim ook met sociale identiteit te maken lijkt te hebben. Kortom, ondanks dat moslimzijn bij Hasan niet vooraan de identiteitszin zit en hij zich niet in de eerste plaats presenteert als moslim, heeft de islam wel een leidende

rol bij deugden. Daarentegen verschilt de manier waarop de islam terugkomt in de deugdenopdracht: groepsdynamiek, 'wij' en 'zij' lijkt weinig tot geen rol te spelen bij Hasan.

5.5 Conclusie: drie portretten

Door op microniveau te analyseren, heb ik geprobeerd om een duidelijker beeld te scheppen van onderliggende constructen die te maken zouden kunnen hebben met het verband tussen de identiteit van een persoon en de deugden die belangrijk gevonden worden. De drie portretten geven alle drie een ander antwoord op de vraag hoe deugd en identiteit samenhangt. In Hoofdstuk 2 worden meerdere mogelijkheden voorgesteld hoe identiteit en deugden met elkaar in verband kunnen staan; de drie portretten lijken het beeld te bevestigen dat het verband niet op één manier voor kan komen, maar per persoon kan verschillen.

In Hoofdstuk 3 is te zien dat er zeker een differentiatie bestaat tussen de deugden die respondenten zelf belangrijk vonden en welke deugden de respondenten verwachtten dat Nederlanders in het algemeen belangrijk zouden vinden. Dit is terug te zien in de wijze waarop er in dit hoofdstuk over deugden gesproken werd. Nur sprak bijvoorbeeld over 'wij' en 'zij'; ze lijkt 'Nederlanders in het algemeen' als anders, als outgroup, te zien. Zijzelf, haar ouders en haar allochtone vriendinnen zijn volgens haar meer zoals zij en vinden dezelfde dingen vaker belangrijk; dit was voor haar de ingroup. Maher sprak minder van 'wij' en 'zij'; hij richtte zich vooral op zijn individuele religiositeit, lijkt het. De islam lijkt Maher energie en kracht te geven om met uitdagingen in zijn leven om te gaan. Hasan schreef nog minder een 'wij-en-zij-beeld'; hij sprak van een algemeen 'wij-zijn'; iedereen is in een bepaalde mate een moslim en op de eerste plaats: een mens.

In het vierde hoofdstuk komt vanuit de coderingsanalyse methode naar voren dat deugden met verschillende deelidentiteiten te maken zouden kunnen hebben. Dit beeld wordt in de portretten bevestigd. De drie respondenten die hier nogmaals belicht worden gaven deugden alle drie een andere plaats in hun leven. Bij Nur valt het op dat ze afstand nam van wat in haar ogen 'Nederlandse ondeugd' is; de tegenovergestelde deugden waarvan ze het gevoel had dat deze belangrijk worden gevonden bij niet-westerse mensen lijken voor haar de meeste waarde te hebben. Maher lijkt zich op zijn religie te richten als het op deugden aankomt; door het belang van religie in Mahers leven en het herkennen van

deugden in de voorschriften, verhalen en de normen die bij zijn visie op de islam van toepassing zijn, probeert hij zijn best te doen om deugdelijk te leven. Hasan zag ook deugden terug in zijn religie, maar gebruikt verstand en gevoel om tot een persoonlijke toepassing en waardering van bepaalde deugden te komen.

In dit hoofdstuk werden slechts drie portretten geschetst; toch geven deze aan dat er veel variatie op het gebied van identiteit en deugden kan zijn. Gedurende de periode dat ik de negen interviews afnam, viel mij op dat elke respondent een ander beeld van deugden heeft of vanuit een andere invalshoek naar deugden kijkt. Hoewel het hierdoor lastig werd om de interviews met elkaar te vergelijken, is dit naar mijn mening één van de sterke punten van een kwalitatieve onderzoeksmethode. De variatie in verschillende zienswijzen heeft mij verrast; op vele interpretaties was ik zelf niet gekomen. Doordat ruimte gecreëerd kon worden voor iedere respondent om zijn of haar eigen interpretatie aan de verschillende concepten (zoals 'deugd') te geven, heb ik naar mijn idee een tipje van de sluier kunnen oplichten van de werkelijkheid van elke individuele respondent.

Hoofdstuk 6: Conclusie en discussie

Uit eerder onderzoek is gebleken dat in verschillende groepen in Nederland verrassend veel overeenkomsten bestaan tussen welke deugden als belangrijkste deugden worden beschouwd. Door overeenkomsten tussen groepen te benadrukken, zou de ondervonden afstand tussen personen van verschillende groepen kunnen afnemen. In deze scriptie wordt er vooral naar één groep binnen de Nederlandse samenleving gekeken: Nederlandse moslims. Deze groep vormt een aanzienlijk deel van de Nederlandse samenleving en hun religie, de islam, staat sinds langere tijd onder discussie, waardoor de ervaren afstand tussen deze groep en overige Nederlanders zou kunnen toenemen.

Om te kijken of deugden kunnen worden toegepast in succesvolle overbrugging van groepsgrenzen, is het belangrijk om te kijken naar wat deugden betekenen in het dagelijks leven. Bij het overschrijden van grenzen tussen Nederlanders die de islam niet aanhangen en Nederlandse moslims is het belangrijk dat deugden voor beide partijen van belang zijn. In deze scriptie richt ik me op Nederlandse moslims: hoe denken zij over deugden?

Voor deze scriptie is er een onderzoek uitgevoerd, waarvoor ik eerst een theoretisch kader heb gepresenteerd. Het onderwerp van het onderzoek, deugden, werden gedefinieerd als *persoonlijke eigenschappen gebaseerd op morele principes, die verwijzen naar intenties voor goed gedrag*. Aangezien deugden persoonlijke eigenschappen zijn en dat wat als zeer belangrijk wordt gezien in het 'ik-zijn' van een persoon wordt geïntegreerd, werd er gekeken naar identiteitsconstructen en hoe deze samen zouden kunnen hangen met deugden.

Om het brede concept identiteit af te bakenen, werden er twee theorieën gebruikt. Ten eerste werd het model van de morele identiteit gepresenteerd, waarin de hypothese wordt gesteld dat morele overtuigingen kunnen worden verankerd in de identiteit van een persoon wat een persoon motiveert om moreel (deugdzaam) te handelen. Daarnaast werd de dialogische-zelftheorie gebruikt om een kader te bieden voor het analyseren van de vraag hoe er naar deugden wordt gekeken door respondenten van het onderzoek.

De gebruikte methode in het onderzoek van de scriptie was het semi-gestructureerde interview. Daarnaast werd bij elk interview een kleine opdracht gedaan; de 'deugdenopdracht'. Elke respondent gaf bij deze opdracht aan wat zijzelf belangrijke deugden vinden, wat zij denken dat personen in hun directe omgeving belangrijke deugden

vinden, wat zij denken dat 'Nederlanders in het algemeen' belangrijke deugden vinden en wat zij denken dat hun ouders belangrijke deugden vinden.

Uit de deugdenopdracht is ten eerste gekomen dat alle respondenten zich konden vinden in de deugdenopdracht en de deugden. Er was geen respondent die geen aangereikte deugden belangrijk vond; vaak vonden respondenten alle of bijna alle deugden relevant voor zijn of haar eigen leven. Ten tweede viel op dat de deugden die respondenten zelf belangrijk vonden, weinig overeen kwamen met de deugden waarvan zij dachten dat 'Nederlanders' belangrijke deugden zouden vinden. Ook waren de deugden waarvan respondenten dachten dat hun ouders belangrijk vinden erg verschillend van de deugden waarvan respondenten dachten dat 'Nederlanders in het algemeen' deze belangrijk zouden vinden.

In Hoofdstuk 4 werd er gekeken naar welke delen van hun leven respondenten aan deugden verbonden. Tijdens de interviewvragen over deugden werd er door de respondenten veel naar religie verwezen. Het lijkt er dus op dat deugden een belangrijke rol kunnen hebben in het uitoefenen van religieuze overtuigingen bij de respondenten.

Daarnaast werden deugden gerelateerd aan achtergrond, oftewel nationaliteit en cultuur. De Nederlandse nationaliteit of cultuur werd door de respondenten vaak gezien als outgroup; in meerdere gevallen werden 'Nederlanders in het algemeen' als tegenhanger gezien van de deugden die zijzelf als belangrijk zagen. Dit is coherent met de bevindingen van de deugdenopdracht.

Het doel van het laatste hoofdstuk, Hoofdstuk 5, was het analyseren van de onderliggende constructen van drie respondenten. De portretten van Nur, Maher en Hasan toonden ten eerste aan dat er variatie is binnen de groep 'Nederlandse moslims': elke respondent liet een ander geluid horen dan de andere. Nur gaf een voorbeeld hoe het gevoel beoordeeld te worden door anderen invloed kan hebben op hoe iemand zichzelf ziet; Nur zei zichzelf te zien als 'onder Nederlanders [...] geen Nederlander' en zei 'Nederlanders' als anders qua belangrijke deugden dan zichzelf te zien.

Maher relateerde de deugden die hij belangrijk zei te vinden minder aan nationaliteit en cultuur dan Nur, maar meer aan religie. Uit het voorbeeld van Maher was te zien hoe religie een rol kan spelen bij het waarde hechten aan deugden. Zowel islamitische bronnen, het feit dat Maher zichzelf als moslim ziet en zijn religieuze overtuigingen lijken invloed te hebben op zowel het belang van deugden als welke deugden hij belangrijk vindt.

Hasan schetste minder verschillen tussen Nederlandse moslims en Nederlanders die niet de islam aanhangen. Hij presenteerde zichzelf niet op de eerste plek als moslim, hoewel religie voor hem zeker een belangrijke rol leek te spelen in zijn leven. Hasans voorbeeld gaf aan dat, ondanks dat sommige respondenten hebben aangegeven onder invloed te zijn van 'the gaze of the other', er ook Nederlandse moslims zijn die hier geen last van hebben. Hasan leek vanuit een universeel 'wij-perspectief' te handelen en te spreken. Wel of niet moslim zijn speelt hierbij geen rol.

6.1 Conclusie

Na elk interview bestond de mogelijkheid voor de respondenten om mij vragen te stellen als ze dit wilden. Soms was hier helaas geen tijd meer voor, maar als dat er wel was waren de verschillende respondenten nieuwsgierig geworden na het beantwoorden mijn vragen. Meer dan één keer werd er gevraagd welke deugden ik, misschien als 'autochtone Nederlander', zélf belangrijk vind. Ook werd mij gevraagd óf er nou echt verschillen zijn tussen Nederlandse moslims en Nederlanders die niet de islam aanhangen, in welk geval ik het onderzoek van Van Oudenhoven en collega's (2008) kon aanhalen.

Van de personen die ik heb mogen interviewen valt ten eerste op dat ze dus vaak nieuwsgierig waren naar mijn mening over deugden. Vanuit het oogmerk van één van de hoofdvragen, namelijk of deugden als intercultureel instrument kunnen worden toegepast, is dit een hoopvolle observatie. Blijkbaar heeft het onderwerp en het gesprek de respondenten geprikkeld en vinden ze het een prettig gespreksonderwerp, ook met iemand die niet dezelfde religie beoefend of buitenlandse 'roots' heeft.

Eén van de opvallendste bevindingen in deze scriptie is wellicht het feit dat respondenten voornamelijk verwachtten dat 'Nederlanders in het algemeen' andere deugden belangrijk zouden vinden dan zijzelf, terwijl zij én zelf Nederlanders zijn én er in de studie van Van Oudenhoven dus is aangetoond dat er in feite weinig verschillen zijn tussen Nederlanders onderling qua welke deugden als belangrijk worden gezien. De hiaat tussen de voorspelde deugden van een bepaalde groep en de werkelijke deugden kunnen op veel manieren verklaard worden: wellicht baseren ze zich op eerdere ervaringen die ze hadden met 'autochtone Nederlanders' waarin deugden verschillend leken te zijn. Ook zou het zo kunnen zijn dat het in deze groep respondenten toevallig zo is dat deze respondenten

denken dat Nederlanders anders zijn, terwijl veel andere Nederlandse moslims er niet zo over nadenken. Zelf denk ik dat het te maken zou kunnen hebben met negatieve standpunten ten opzichte van de islam, migratie of personen van bepaalde nationaliteiten die voorkomen in de media, in de politiek en in opiniestukken, standpunten die voornamelijk worden bedreven door blanke Nederlanders. Hierdoor kunnen de respondenten van het interview het idee krijgen dat 'de Nederlanders' tegen moslims, tegen migranten, tegen Marokkanen of tegen Turken, oftewel tegen hen zijn.

Een tweede bevinding betreft de rol van religie wanneer respondenten spraken over de deugden die zij belangrijk vinden. Om de invloed van het interview op een verband tussen religie en deugden te beperken, was er zo min mogelijk aan de respondenten gevraagd naar dit eventuele verband. Toch komt religie bij elk interview naar boven, hoewel de mate waarin dit gebeurt tussen de respondenten zeer verschillend is. Religie bleek kortom een grote rol bij het benoemen van persoonlijke eigenschappen gebaseerd op morele principes, die verwijzen naar intenties voor goed gedrag, oftewel deugden.

6.2 Discussie

De kleine steekproef van negen respondenten maakt dat er geen uitspraken kunnen worden gedaan over de algemene populatie Nederlandse moslims. Daarentegen toont dit onderzoek wel aan dat de geobserveerde resultaten een mogelijkheid zijn van hoe het er in de bredere populatie uit zou kunnen zien.

Dat Nederlandse moslims tijdens de deugdenopdracht de 'Nederlanders in het algemeen' voornamelijk andere deugden selecteerden dan dat zij voor zichzelf uitgekozen hadden, zou op meerdere manieren verklaard kunnen worden. Toch wil ik graag nog bondig op één mogelijke verklaring ingaan vanuit de groepsdynamica. In deze discipline bestaan namelijk verschillende hypothesen en theorieën die zich bezig houden met het effect van het in groepen delen van individuen. Zo zouden mensen die willekeurig zijn ingedeeld in groepen, zijn of haar eigen groep al snel beter vinden dan de andere groep, hoewel deze dus willekeurig zijn ingedeeld (Tajfel, Billig, Bundy & Flament, 1971). Dit heeft veel verschillende effecten; onder andere wordt gesteld dat er 'self-stereotyping' en/of 'self-anchoring' kan plaatsvinden bij een groepslid.

'Self-stereotyping' houdt in dat bepaalde eigenschappen van de groep door een groepslid op zichzelf worden geprojecteerd. Bijvoorbeeld, als een persoon voor zijn of haar gevoel deel uitmaakt van de groep studenten en de overtuiging heeft dat studenten van bier houden, zou volgens de theorie van 'self-stereotyping' deze persoon eerder geneigd zijn aan te geven dat hij of zij van bier houdt. Bij 'self-anchoring', daarentegen, zal dit precies andersom gebeuren: een eigenschap van een persoon wordt dan door deze persoon op de groep waarvan deze persoon deel uitmaakt geprojecteerd. In de meest basale zin houdt dat iets in als volgt: ik houd van muziek, ik ben een typische student dus studenten houden vast van muziek (Otten & Epstude, 2006).

Dit idee van 'self-stereotyping' en 'self-anchoring' lijkt mogelijk in de context van het interview. Vooral in het interview met Nur lijkt het zo te zijn dat zij Nederlanders als 'anders' ziet en zichzelf meer relateert aan haar Turkse, niet-westerse achtergrond. Van de deugden die zij zelf belangrijk vindt, zijn er een paar waarvan zij verwacht dat haar 'allochtone' vriendinnen en haar ouders dat ook de belangrijkste deugden vinden. Nur verwacht daarentegen dat Nederlanders in het algemeen andere deugden belangrijk vinden. Tevens is er te zien geweest dat Nur op meerdere plekken vanuit 'ik vind belangrijk' naar 'wij vinden dat belangrijk' schakelt en andersom.

In dit onderzoek komt naar voren dat 'Nederlanders in het algemeen' vooral worden gezien als anders wat betreft deugden, terwijl dat in *Nederland Deugt* van Van Oudenhoven en collega's wordt weerlegd dat binnen de Nederlandse maatschappij veel verschil bestaat tussen welke deugden belangrijk worden gevonden, ongeacht geloof. Hoe kan deze nieuw verkregen informatie, dat de mogelijkheid bestaat dat deze overeenkomsten niet zo worden gezien, helpen de interculturele dialoog in een succesvolle richting te sturen?

Helaas wordt er in de aangewende literatuur niet veel over de implementatie van de kennis over deugden in de samenleving gesproken. Ongeacht hoe dit plaats zou vinden, zou dit naar mijn mening vooral geconcentreerd moeten zijn op het benadrukken van de overeenkomsten tussen de deugden tussen verschillende groepen in de Nederlandse samenleving. Uit eerder onderzoek is gebleken dat deze overeenkomsten zeker bestaan – uit dit onderzoek komt naar voren dat dit grotendeels niet is wat verwacht wordt, in ieder geval binnen de onderzoeksgroep. Het benadrukken van de overeenkomsten van deugden zal, naar mijn verwachting, leiden tot nuance: ik denk dat het aannemelijk is dat veel personen

de verschillen tussen moslims en niet-moslims overdrijven vanwege de polarisering die nu in de Nederlandse maatschappij lijkt plaats te vinden.

Wanneer men een brug wilt bouwen, moet er worden gekeken of er zowel aan de ene als aan de tegenoverliggende kant goede grond is om de brug te ondersteunen. Het doel van deze scriptie is onderzoeken of deugden een significante rol spelen bij verschillende Nederlandse moslims. Dit beeld lijkt inderdaad bevestigd te worden in de onderzoeksgroep: de respondenten spraken graag over de deugden die zij belangrijk vinden en meerdere waren nieuwsgierig naar wat de interviewer belangrijke deugden vond. De vraag of deugden ook voor Nederlanders die de islam niet aanhangen een belangrijke rol spelen, blijft daarentegen onbeantwoord. Eventueel vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de vraag of er bij een christelijke of seculiere bevolking ook bereidheid is om over deugden te spreken met anderen en eveneens relevant zijn in hun levens. Gezien de rol die de islam speelt bij het waarderen van deugden bij de steekproef zullen deugden op een andere manier kunnen terugkomen in het leven van de christelijke of seculiere deelnemers van de interculturele dialoog.

Bibliografie

- Ahern, D. (2012). *The smile of tragedy: Nietzsche and the art of virtue*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Ang, I. (1996). The curse of the smile: Ambivalence and the 'Asian' woman in Australian multiculturalism. *Feminist Review*, 52, 36-49.
- Aristoteles (1934). *Aristotle in 23 Volumes, Vol. 19* (Rackham, H.). Cambridge; MA, Harvard University Press.
- Baumann, G. (1996). *Contesting culture: Discourses of identity in multi-ethnic London*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bejczy, I.P. (2011). *The cardinal virtues in the Middle Ages. A study in moral thought from the fourth to the fourteenth century*. Leiden: Brill.
- Bejczy, I.P. & Nederman, C.J. (2007). *Princely virtues in the Middle Ages, 1200-1500*. Turnhout: Brepols.
- Bergman, R. (2004). Identity as Motivation: Toward a theory of the moral self. In: Lapsley, D.K. & Narvaez, D. (Eds.). *Moral development, self and identity*, pp. 21-46. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Berry, J.W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 57(3), pp. 615-631.
- Bhatia, S. (2002). Acculturation, dialogical voices and the construction of the diasporic self. *Theory & Psychology*, 12(1), pp. 55-66.
- Bhatia, S. (2012). Acculturation and the dialogical formation of immigrant identity: Race and culture in diaspora spaces. In: Hermans, H.J.M. & Gieser, T. (Eds.). *Handbook of dialogical self theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blasi, A. (1983). Moral identity: Its role in moral functioning. In: Kurtines, W.M. & Gewirtz, J.L. (Eds.). *Morality, moral behaviour and moral development*, pp. 128-139. New York: Wiley.
- Buitelaar, M.W. (2009). *Van huis uit Marokkaans. Over verweven loyaliteiten van hoogopgeleide migrantendochters*. Amsterdam: Bulaaq.
- Buitelaar, M.W. (2014). 'Discovering a different me.' Discursive positioning in life story telling over time. *Women's Studies International Forum*, 43, pp. 30-37.
- Buitelaar, M.W. & Zock, H. (2013). *Religious voices in self-narratives: Making sense of life in times of transition*. Berlin/Boston: Walter de Gruyter GmbH.
- Camilleri, C. & Malewska-Peyre, G. (1997). Socialization and identity strategies. In: Berry, J.W., Dasen, P.R. & Saraswathi, T.S (Eds.). *Handbook of cross-cultural psychology: theory and method. Volume two: basic processes and human development*. Boston: Allyn and Bacon.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2007). Naar een nieuwe schatting van het aantal islamieten in Nederland. *Bevolkingstrends*, 3, pp. 48-53.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2015). *Bevolking; generatie, geslacht, leeftijd en herkomstgroepering, 1 januari*. Verkregen op 26 januari 2016 van <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?PA=37325>.
- Colby, A. (2002). Moral understanding, motivation, and identity. *Human Development*, 45, pp. 130-135.
- Colby, A. & Damon, W. (1992). *Some do care: Contemporary lives of moral commitment*. New York: The Free Press.

- Dahlsgaard, K., Peterson, C. & Seligman, M.E.P. (2005). Shared virtue: The convergence of valued human strengths across culture and history. *Review of General Psychology*, 9(3), pp. 203-213.
- Damon, W. (1984). Self-understanding and moral development from childhood to adolescence. In: Kurtines, W.M. & Gewirtz, J.L. (Eds.). *Morality, moral behaviour and moral development*, pp. 109-127. New York: Wiley.
- Erikson, E.H. (1968). *Identity, youth and crisis*. Oxford, UK: W.W. Norton & Co.
- Forum (2008). *De positie van moslims in Nederland: Feiten en cijfers*. Utrecht: Eigen publicatie.
- Geelhoed, F. (2012). *Purification and resistance: Glocal meanings of islamic fundamentalism in the Netherlands* (Proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Gibson, M.A. (2001). Immigrant Adaptation and patterns of acculturation. *Human Development*, 44, pp. 19-23.
- Gregg, G.S. (2013). Religious voices and identity in the life-narratives of young adult Moroccans. In: Buitelaar, M.W. & Zock, H.: *Religious voices in self-narratives: Making sense of life in times of transition*. Berlijn/Boston: De Gruyter.
- Hermans, H.J.M. & Hermans-Konopka, A. (2010). The impact of globalization and localization on self and identity. In: Hermans, H.J.M & Hermans-Konopka, A. (Eds.). *The dialogical self: positioning and counter-positioning in a globalizing world*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hermans, H.J.M. & Gieser, T. (2012). Introduction to dialogical self theory. In: Hermans, H.J.M. & Gieser, T. (Eds.). *Handbook of dialogical self theory*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hevern, V.W. (2012). Dialogicality and the internet. In: Hermans, H.J.M. & Gieser, T. (Eds.). *Handbook of dialogical self theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Howarth, C. (2002). So, you're from Brixton?: The struggle for recognition and esteem in a stigmatized community. *Ethnicities*, 2(2), pp. 237-260.
- Jäger, S. & Maier, F. (2014). Theoretical and methodological aspects of Foucauldian critical discourse analysis and dispositive analysis. In: Wodak, R. & Meyer, M. (Eds.). *Methods of critical discourse analysis*. London: SAGE Publications Ltd.
- Jeong, C. & Han, H. (2013). Exploring the relationship between virtue ethics and moral identity. *Ethics & Behavior*, 23(1), pp. 44-56.
- Koopmans, R. (2013). Fundamentalism and out-group hostility: Muslim immigrants and Christian natives in Western Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(1), pp. 33-57.
- Kuhn, M.H. (1960). Self-attitudes by age, sex, and professional training. *The Sociological Quarterly*, 1(1), pp. 39-54.
- Kuhn, M.H. & McPartland, T.S. (1954). An empirical investigation of self-attitudes. *American Sociological Review*, 19(1), pp. 68-76.
- Kvale, S. (2007). *Doing interviews*. London: SAGE Publications Ltd.
- Lysaker, P.H. & Lysaker, J.T. (2012). Schizophrenia and alterations in first-person experience: Advances offered from the vantage point of dialogical self theory. In: Hermans, H.J.M. & Gieser, T. (Eds.). *Handbook of dialogical self theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Malhi, R.L., Boon, S.D. & Rogers, T.B. (2009). 'Being Canadian' and 'Being Indian': Subject positions and discourses used in South Asian-Canadian Women's talk about ethnic identity. *Culture psychology*, 15(2), pp. 255-283.
- MO (2014). *MO Actueel: Radicalisering van jongeren*. Uitgezonden op 2 januari.
- Napier, S. (2008). *Virtue epistemology: motivation and knowledge*. Londen: Continuum.
- Otten, S. & Epstude, K. (2006). Overlapping mental representations of self, ingroup, and outgroup: Unraveling self-stereotyping and self-anchoring. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32(7), pp. 957-969.
- Oudenhoven, J.P.L.M. van, Blank, A., Leemhuis, F., Pomp, M. & Sluis, A.F. (2008). *Nederland deugt*. Assen: Koninklijke Van Gorcum BV.
- Oudenhoven, J.P.L.M. van, Jedan, C., Sluis, A.F. & Looijer, G. de (2010). *Deugden, goed burgerschap en participatie*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Peterson, C. & Seligman, M.E.P. (2004). *Character Strengths and Virtues: A Handbook and classification*. Oxford: Oxford University Press.
- Piaget, H. (1932). *The moral judgment of the child*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Raad, B. de & Oudenhoven, J.P.L.M. van (2011). A psycholexical study of virtues in the Dutch language, and relations between virtues and personality. *European Journal of Personality*, 25, pp. 43-52.
- Scheffer, P. (2000). Het multiculturele drama. NRC. Verkregen op 4 september 2014 via <http://retro.nrc.nl/W2/Lab/Multicultureel/scheffer.html>.
- Schwartz, S.J., Montgomery, M.J. & Briones, E. (2006). The role of identity in acculturation among immigrant people: Theoretical propositions, empirical questions, and applied recommendations. *Human Development*, 49, pp. 1-30.
- Sluis, A.F. (2014). *Towards a virtuous society: virtues as potential instruments to enhance bridging social capital*. Groningen: Kurt Lewin Instituut.
- Sunier, T. (2007). The Muslim 'Wildman' and the Forging of Orderly Society: Discourses on Radicalisation of Young Muslims in Europe. In: Ginkel, R. van & Strating, A. (eds.): *Wildness and Sensation: Anthropology of Sinister and Sensuous Realms*. Apeldoorn: Het Spinhuis.
- Tahir, N. (2005). *Een moslima ontsluit*. Antwerpen/Amsterdam: Houtekiet.
- Tajfel, H., Billig, M.G., Bundy, R.P. & Flament, C. (1971). Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1(2), pp. 149-178.
- Veldhuis, T. & Bakker, E. (2009). Muslims in the Netherlands: Tensions and violent conflict. In: Emerson, M. (Ed.). *Ethno-religious conflict in Europe: Typologies of radicalisation in Europe's Muslim communities*. Brussel: Centre for European Policy Studies.
- Virtues Project International Association (2014). *Virtuous Reality*, verkregen op 14 augustus 2014 via <http://www.virtuesproject.com>.
- Zock, H. (2010). Voicing the self in postsecular society: A psychological perspective on meaning-making and collective identities. In: Molendijk, A.L., Beaumont, J. & Jedan, C. (Eds.). *Exploring the postsecular. The religious, the political and the urban*. Leiden: Brill, pp. 131-144.
- Zock, H. (2013). Religious voices in the dialogical self: Towards a conceptual-analytical framework on the basis of Hubert Hermans's dialogical self theory. In: Buitelaar,

M.W. & Zock, H.: *Religious voices in self-narratives: Making sense of life in times of transition*. Berlijn/Boston: De Gruyter.

Bijlage: Interviewdesign

Deel 1: Introductie en geïnformeerde toestemming

Introductie. Bedanken deelname aan interview. Mijzelf voorstellen, scriptie in kader van studie. “Mijn scriptie gaat over deugden, zoals u waarschijnlijk al weet. Ik wil nog niet teveel vertellen waarover ik precies schrijf, omdat ik bang ben dat ik anders misschien al aangeef wat ik zou willen horen, of wat ik juist niet zou willen horen. Als u wilt, kan ik aan het einde van het interview er nog wat meer over vertellen.” [indien ongeveer leeftijdsgenoot: “Kan ik 'je' zeggen?”]

'Huishoudelijke mededelingen'. “Voordat we beginnen, heb ik nog wat 'huishoudelijke mededelingen'. Ten eerste, voor de duidelijkheid, het interview zal tussen de één en twee uur duren.”

“Daarnaast is het voor mijn scriptie belangrijk dat ik toestemming van u/je krijg om wat u/je mij verteld te mogen gebruiken in mijn scriptie. Om die afspraken helder en duidelijk te hebben, heb ik een formulier gemaakt. Het formulier is ervoor om zwart op wit te hebben dat u/jij mij toestemming geeft dat ik dit interview mag gebruiken voor mijn scriptie.

Situatie 1: al opgestuurd: “Als het goed is, heeft u/heb je deze al kunnen lezen. Heeft u/Heb je tijd gehad om het door te nemen? Had u/je hier nog vragen over?”

Situatie 2: niet opgestuurd: “Hier staat onder andere in dat ik graag een geluidsopname maak van het gesprek. Uw/Je naam, andere namen die u/je noemt en de geluidsopname zelf blijven natuurlijk tussen ons. Lees het contract anders maar even rustig door. Als u/je nog een vraag heeft/hebt, dan hoor ik dat graag!”

Controle. “Dat was al een heleboel informatie om mee te beginnen. Heeft u/Heb je nog vragen die u/je graag wilt stellen voordat we beginnen met het interview? Als u/je tijdens het interview nog vragen heeft/hebt, stel ze dan gerust. Als een vraag onduidelijk is, wees ook niet bang om dat aan te geven. U kunt/Je kan op elk moment ophouden met het interview als u/je dat zou willen. Zou u/je het formulier dan nu willen ondertekenen?”

“Dan start ik nu met de geluidopname.”

Starten geluidsopname

Deel 2: Biografische informatie

Introductie. “Dan zou ik nu graag willen beginnen. Ik zal u/je even vertellen hoe het interview opgebouwd is. Eerst zal ik u/je graag wat vragen stellen over jou; wat u/je zoal doet in het dagelijkse leven, wat uw/je achtergrond is, wat u/je belangrijk vindt. Daarna gaan we dieper in over de deugden die u/jij belangrijk vindt. Vervolgens zal ik u/je vragen wat u denkt dat anderen belangrijke deugden vinden. Ten slotte wil ik graag nog een paar vragen stellen over wat u, terugkijkend op het interview, überhaupt vindt van deugden. Misschien kunnen we, als u/je dat ook fijn vindt, ergens tussendoor ook een korte pauze nemen.

Om te beginnen wil ik u/je wat algemene vragen stellen over wie u/je bent en over uw/je achtergrond.”

Vragen.

“Kunt u/Kan je iets over jezelf vertellen?”

“Hoe oud bent u/ben je?”

“Wat doet u/doe je in het dagelijks leven?”

“Waar bent u/ben je geboren?”

“Waar bent u/ben je opgegroeid?”

“Heeft u/Heb je broers en/of zussen?”

“Waar komen uw/je ouders vandaan?”

“Waar wonen uw/je ouders nu?” (Evt.: overleden of gescheiden ouders: “Kent u

uw/Ken je je ouders goed?"/ "Heeft u uw/Heb je je ouders goed gekend?)

"Bent u/Ben je aanhanger van een bepaalde religie of levensbeschouwing? Zo ja, wat? Kunt u/Kan je misschien vertellen wat dat voor jou precies inhoudt?"

"Wat vindt u/vind je belangrijk in het leven?"

"Wat vindt u/vind je belangrijk in de omgang met andere mensen?"

"Wat vindt u/vind je belangrijk in hoe je zelf leeft?"

Deel 3: Deugden van de geïnterviewde

Introductie. "Dat waren allemaal nog vrij algemene vragen, nu zou ik verder willen gaan over het eigenlijke onderwerp van dit interview, namelijk deugden. Ik wil u/je hierbij graag vragen om een kleine opdracht te doen."

Opdracht. Selecteren van deugden.

"Ik heb hier achttien papiertjes waarvan er bij vijftien een bepaalde deugd is opgeschreven. Drie papiertjes zijn leeg. De opdracht is om *twee groepjes te maken van vijf deugden*. Eén groep is voor de *deugden die het belangrijkste voor u/je zijn*, en het andere vijftal is voor de *deugden die het minst belangrijk voor u/je zijn*. Het hoeven natuurlijk niet precies vijf deugden te zijn. Als u/je nog een deugd weet die belangrijk voor u/je is, maar er niet bij staat, kunt u/kan je deze op één van de blanco papiertjes schrijven.

Is de opdracht duidelijk?

Als u/je onzeker bent waarover het precies gaat, mag u/je het natuurlijk vragen wat ik eronder versta. Voor de duidelijkheid, het gaat puur om wat u/jij ervan denkt: er zijn geen goed of foute antwoorden. Als u/jij een andere opvatting van een deugd of het belang van een deugd heeft/hebt dan ik, dan is dat helemaal niet erg. Kijk de deugden eerst maar rustig door, en neem de tijd."

Na de opdracht: de deugden noteren "Ik schrijf ze even op!".

Vragen.

[specificeren wat er met betreffende deugden bedoeld wordt]

“Kunt u/kun je iets meer vertellen over wat u/je precies verstaat onder [deugd]?/ Wat versta je precies onder [deugd]?”

“Hoe kan iemand volgens u/jou [deugd] in de praktijk brengen? Kunt u/Kan je misschien een voorbeeld noemen van hoe iemand [deugd] toont?”

“Hoe ziet u/zie je [deugd] precies? Wat houdt [deugd] precies voor jou in?”

“Hoe belangrijk is het voor u/je om 'deugdelijk' te leven?”

“Hoe belangrijk is het voor u/je om *deze* deugden na te leven?”

“In hoeverre zijn volgens u/jou deze deugden van toepassing op uzelf/jouzelf?”

“Is het belangrijk voor u dat anderen deze deugden ook belangrijk vinden?”

“Stelt u eens voor dat u een keer één van deze deugden niet zou kunnen uitleven. Hoe zou dat voelen, voor u?”

Deel 4: Deugden, directe omgeving en Nederlanders

Introductie. “Dat waren voorlopig al mijn vragen over deugden die uzelf/jijzelf belangrijk vindt. Nu wil ik het graag hebben over *welke deugden volgens u/jou door mensen in uw/je directe omgeving* belangrijk en welke deugden minder belangrijk worden gevonden.

Opdracht. Selecteren van deugden.

“Ik wil u/je daarom nog een keer vragen om dezelfde opdracht te doen, maar nu dus de deugden te selecteren waarvan u/je dus denkt dat deze het belangrijkste en het onbelangrijkste worden gevonden door *mensen in uw/je directe omgeving*, oftewel de

mensen waarmee je veel contact hebt. Het gaat hier weer over uw/jouw impressie, over het gevoel dat u/jij erbij hebt: er zijn weer geen goede of foute antwoorden. En als u/je nog een vraag heeft/hebt, laat het me weten” (i.e. als er één of meer deugden bij zijn gekomen: houd deze erbij!)

[Noteer de deugden. (“ik schrijf ze weer even op hoor!”)]

Vragen.

[specificeren wat er met betreffende deugden bedoeld wordt]

“Kunt u/kun je iets meer vertellen over wat u/je precies verstaat onder [deugd]?/ Wat versta je precies onder [deugd]?”

“Hoe kan iemand volgens u/jou [deugd] in de praktijk brengen? Kunt u/Kan je misschien een voorbeeld noemen van hoe iemand [deugd] toont?”

“Hoe ziet u/zie je [deugd] precies? Wat houdt [deugd] precies voor jou in?”

“Aan wie dacht u/je toen u/je deze deugden selecteerde? Waarom denkt u/denk je dat u/je aan deze persoon/personen dacht? Wat is uw/je relatie met deze mensen? Wat voor achtergrond hebben ze? Hebben deze mensen iets belangrijks met u/jou gemeen?”

“Hoeveel belang hechten deze mensen uit uw/je omgeving in het algemeen aan deugden, volgens u/jou?”

“Hoe ziet u uzelf/zie je jezelf ten opzichte van deze mensen? Bent u/Ben je net zoals hen, of bent u/ben je heel anders?”

“Heb je een idee waarom deze deugden belangrijk zouden kunnen zijn voor deze groep? In andere woorden: waar komen deze deugden volgens u/jou vandaan?”

Introductie. “[evt. Volgens mij noemde u/je al een paar Nederlanders uit uw/je directe omgeving.] Nu wil ik u/je vragen om de opdracht met de deugdenkaartjes nog een keer te doen, maar dan voor Nederlanders in het algemeen. Het gaat hier puur om uw/je gevoel hierbij; of het precies klopt is onbelangrijk.”

Opdracht. Selecteren van deugden.

“Ik wil u/je dus een derde keer vragen om dezelfde opdracht te doen, maar nu dus de deugden te selecteren waarvan u/je dus denkt van welke belangrijk en welke minder belangrijk worden gevonden door *Nederlanders in het algemeen*.” (I.e. als er één of meer deugden bij zijn gekomen: houd deze erbij!)

[Noteer de deugden. (“ik schrijf ze weer even op hoor!”)]

Vragen.

[specificeren wat er met betreffende deugden bedoeld wordt]

“Kunt u/kun je iets meer vertellen over wat u/je precies verstaat onder [deugd]?/ Wat versta je precies onder [deugd]?”

“Hoe kan iemand volgens u/jou [deugd] in de praktijk brengen? Kunt u/Kan je misschien een voorbeeld noemen van hoe iemand [deugd] toont?”

“Hoe ziet u/zie je [deugd] precies? Wat houdt [deugd] precies voor jou in?”

“Hoeveel belang hechten Nederlanders in het algemeen aan deugden, volgens u/jou?”

“Waar dacht u/je aan toen u/je deze deugden selecteerde? Waarom denkt u/denk je dat u/je aan deze persoon/personen dacht?”

“Hoe ziet u uzelf/zie je jezelf ten opzichte van [deze groep]?”

“Heb je een idee waarom deze deugden belangrijk zouden kunnen zijn voor deze groep?” Met andere woorden: waar komen deze deugden volgens u/jou vandaan?”

[evt. pauzemoment]

Deel 5: Deugden van de ouders

Introductie. “Verder heb ik eerst geen vragen meer over de deugden van Nederlanders in het algemeen. Ik wil u/je nog voor de laatste keer vragen om dezelfde opdracht te maken. Alleen deze keer ben ik benieuwd naar *wat u/jij denkt dat belangrijke en minder belangrijke deugden zijn/waren voor uw/jouw ouders.*” (Evt. als ouders overleden zijn/er moeilijk over de ouders wordt verteld: “Voelt u zich/Voel je je er comfortabel bij als ik u/je wat vragen over uw/je ouders stel?”)

Opdracht. Sorteren van deugden.

(I.e. als er één of meer deugden bij zijn gekomen: houd deze erbij!)

Vragen.

[specificeren wat er met betreffende deugden bedoeld wordt]

“Kunt u/kun je iets meer vertellen over wat u/je precies verstaat onder [deugd]?/ Wat versta je precies onder [deugd]?”

“Hoe kan iemand volgens u/jou [deugd] in de praktijk brengen? Kunt u/Kan je misschien een voorbeeld noemen van hoe iemand [deugd] toont?”

“Hoe ziet u/zie je [deugd] precies? Wat houdt [deugd] precies voor jou in?”

“Tijdens het ordenen van de deugden, aan wie dacht u dan precies? Aan uw/je moeder of uw/je vader? Of ongeveer even veel aan beide?”

“Hoe belangrijk zijn/waren deugden voor uw/jouw ouders, volgens u/jou?”

“Hoe belangrijk zijn/waren deugden voor uw/jouw ouders in het dagelijkse leven, volgens u/jou?”

[Als de relatie met de ouders nog onduidelijk is evt.: “Hoe zou u uw/je je relatie met uw ouders omschrijven?”]

“Hebben uw/je ouders u/je bepaalde deugden benadrukt in de opvoeding van u/jou [en uw/je broers/zussen]?”

“In hoeverre zullen u/jij en uw/jouw ouders erover eens zijn welke deugden belangrijk zijn, denkt u/denk je?”

“Werd er tijdens je opvoeding erover gepraat wat goed is en wat niet goed is? Zo ja, hoe ging dat ongeveer in zijn gang?”

“Heeft u/Heb je een idee waarom deze deugden zo belangrijk (geweest) voor uw/je ouders? Met andere woorden, waar komen deze deugden volgens u/jou vandaan?”

Deel 6: Attitudes

Introductie. “We zijn in het laatste deel van het interview aangekomen. Bedankt voor het meedoen met het selecteren van de deugden. Als laatste wil ik u/je graag nog een paar vragen stellen over wat u/jij van deugden in het algemeen vindt.”

Vragen.

“Wat voor een beeld roept het woord ‘deugd’ eigenlijk bij u/jou op?”

“Bent u wel eens bewust bezig met deugden, of iets wat op deugden lijkt?”

“In hoeverre heeft u/heb je het gevoel dat wat u/jij belangrijke deugden vindt, ook belangrijke deugden worden gevonden door Nederlanders? Hoe denkt u/denk je dat het komt dat u/je dit gevoel heeft/hebt?”

“Ik ben ook benieuwd naar het beeld dat u heeft/jij hebt, over hoe anderen over u/je

denken. Wat denkt u/denk je dat anderen denken dat u/jij belangrijk vindt, qua deugden? [“Denkt u/Denk je dat anderen denken dat u/je dezelfde deugden belangrijk vindt?”

“Wat heeft, volgens u/jou, veel invloed gehad op wat u/je belangrijke deugden vindt?”

“In hoeverre zijn deugden gelijk over verschillende culturen, volgens u/jou?”

Deel 7: Afsluiting

*Dit hoeft niet elke keer hetzelfde te zijn, want het interview is voorbij en eventuele invloed van mijn kant is niet meer belangrijk. Script is dus als voorbeeld.

Dat waren alle vragen die ik u/je wilde stellen. Heel erg bedankt dat u/je de tijd heeft genomen om u/je te laten interviewen door mij; hiermee heeft u/heb je mij ontzettend geholpen!

- We hebben veel besproken, zijn er nog dingen waarvan u denkt dat we het nog niet over hebben gehad? Heeft u nog iets wat u/je kwijt wilt?

* Zoals in het formulier staat dat we eerder hebben ingevuld, zal ik een pseudoniem gebruiken in mijn scriptie.

- Heeft u/Heb je een voorkeur voor een bepaalde naam? [wel zelfde 'taal' zijn]
- Zou u/je graag nog de transcriptie van het interview opgestuurd willen krijgen? [Zo ja: (e-mail)adres opschrijven]
- Als u/je u later bedenkt over deelname in dit interview, kunt u me nog bellen of mailen. Dan zal ik de geluidsopname en mijn aantekeningen verwijderen. Het is wel zo dat ik dit graag niet te laat hoor, want ik ga graag snel met het uitwerken hiervan aan de slag.
- Heeft u/Heb je misschien nog vragen voor mij: over het interview, mijn scriptie, misschien over mijzelf? Heeft u/Heb je nog suggesties voor mijn interview of onderwerp?